శ్రీరస్తు.

శృంగారరసప్రధానంబగు
భారతరసప్రకరణము.

ఇది.

సీతామంగలం
తిరువేంకటాచార్యులుగారిచేత

కూర్చబడి
తెనుగుభాషతో తాత్పర్యము వ్రాయబడి

వంగీపురం, రామకృష్ణమాచార్యులవారి
శ్రీసరస్వతీనిలయముద్రాక్షరశాలయందు
ముద్రింపబడెను.

౧౮౭౬ సం.

శ్రీరస్తు.

శ్రీసంతానరామపరబ్రహ్మణేనమః.

అభినయశాస్త్రమందు దానికి కావలసినహస్తములు మొదలయి నవి చెప్పబడియున్నవి. వానినభినయమున జూపునపుడు భావముల నుతదనుగుణముగా జూపవలయును కాబట్టి అభినయించువారికిని దానిజూచియానందించువారికిని భావజ్ఞానమవశ్యము. కావున శృంగారశాస్త్రములనేకములశోధించివానియందు ముఖ్యములయిన సాహిత్యచింతామణి, ప్రతాపరుద్రీయము, రసార్ణవసుధాకరము మొదలయిన గ్రంథములనుండి అవశ్యమయిన విషయములనెత్తికూర్చివానికి తెలుగున అర్థమువ్రాసి భరతరసప్రకరణంబను పేర ఈ గ్రంథమురచించితిని. ఇదిశృంగారరసము దానిభావములు మొదలగువానినివిచారించువారికిని భరతవిద్యనువిచారించువారికిని ముఖ్యముగ లియుపయుక్తము. అభినయవిషయమునుదెలుపు నభినయదర్పణమను గ్రంథము పూర్వమే ముద్రింపబడియున్నది. ఇదియునుంగాక ఈగ్రంథము మొదలగునలంకారగ్రంథములయందుండు నాయికానాయకరసవ్యభిచారిభావాలంకార సహితములగు రాజమన్నారుగుడిలోనుండు భరతవిద్యాప్రవీణులగుసభాపతయ్యగారిచే రచింపబడినకొన్నిపదములు ముద్రింపబడబోవుచున్నవి.

విషయసూచికా

పుట.	పఙ్క్తి.	అసాధు.	సాధు.
౧౪	౩౧	మసమా	మసహాం
౩౨	౧౮	మరలక్షణం	మరణలక్షణం
౪౯	౮	స్వర్ణాను	స్వారాను
	౩౨	భేదౌ స్యాస్తా	భేదౌ స్తా

శ్రీరస్తు.

శ్రీ హయగ్రీవాయనమః.

భరతరసప్రకరణమ్.

శ్లో॥ శృంగారరససందోహం శ్రితకల్పమహీరుహం।
శ్రయే శ్రీనాథమేవాహం శ్రాంతలోకసుఖావహం॥౧

తా॥ శృంగారవ్యాపారములకూటమియును, స్వాశ్రితజనులకోరికలీడేర్చు కల్పకవృక్షమును, సంసారాదితాపత్రయశ్రాంతులగుజనులకు శాశ్వతబ్రహ్మానందమొసగువాడు నగులక్ష్మీవల్లభుని నామనోరథసంపూర్తికొరకునాశ్రయించెదను.

శ్లో॥ కంఠేనాలంబయేద్గీతం హస్తేనార్థం ప్రదర్శయేత్।
చక్షుర్భ్యాం దర్శయేద్భావం పాదాభ్యాం తాళమాచరేత్॥౨

తా॥ నటనముజేయునట్టి స్త్రీ మొదటగానముచేసి యాంపలగీతార్థమునుహస్తాభినయములచే దెలుపవలయును. నేత్రములచే భావమునుదెలుపవలయును. పాదములచే తాళమునాచరించవలయును.

శ్లో॥ యతో హస్తస్తతో దృష్టిర్యతో దృష్టిస్తతో మనః।
యతో మనస్తతో భావో యతో భావస్తతో రసః॥౩

తా॥ ఎచ్చటహస్తముజూపబడుచున్నదో అచ్చటదృష్టినుంచవలయును. దృష్టియుండెడుచోట మనస్సునుంచవలయును. మనస్సుండెడుచోట భావముంచవలయును. ఎచ్చటభావమున్నదో అచ్చటరసముగలుగుచున్నది.

సూ॥ విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిరితిభరతసూత్రం॥

తా॥ విభావ అనుభావ వ్యభిచారిభావములచేరికవలనరసముగలుగుచున్నదనిభరతసూత్రము.

విభావో నామ.

శ్లో॥ రత్యాదిస్థాయినోయేన భావ్యంతేనితరామితి।
అతోస్యాభావపారజ్ఞైర్విభావ ఇతికథ్యతే॥౪

తా॥ రతిమొదలగుస్థాయిభావములుదేనిచే మిక్కిలిభావింపబడుచున్నవో అవిభావజ్ఞులచే విభావమని [illegible]బడుచున్నది.

అనుభావో నామ.

శ్లో॥ రత్యాదిస్థాయినస్సమ్యక్చింతాదీంశ్చతత్పరం।
అనుభావయతీత్యేష త్వనుభావ ఇతీర్యతే॥౫

తా॥ ఏదిరతిమొదలగుస్థాయిభావములను చింతమొదలగువ్యభిచారిభావములను స్ఫురణమునకుతెచ్చుచున్నదో యది యనుభావమని చెప్పబడును.

వ్య భి చా రి భా వో నా మ.

శ్లో॥ విశేషేణాభిముఖ్యేన సంయాతి స్థాయినం ప్రతి।
వ్యభిచారీతి విజ్ఞేయో భావో భావార్థకోవిదైః॥౬

తా॥ విభావములు రత్యాది స్థాయిభావముల కెదురుగా సంచరించుచున్నదో అది వ్యభిచారిభావమని భావార్థజ్ఞులచే నెరుగదగినది. ... ... -

విభావాదిభావానాం స్థాయినాం చ సంయోగో యథా.

శ్లో॥ కార్యకారణతా యోగః విభావస్థాయినోర్మిథః॥

తా॥ స్థాయియైనది విభావములచే పుట్టింపబడునది గనుక స్థాయివిభావములకొకటొకటికి కార్యకారణభావము సంబంధమని చెప్పబడుచున్నది.

స్థాయ్యనుభావసంబంధో యథా.

శ్లో॥ జ్ఞాప్యజ్ఞాపక సంయోగస్తథా స్థాయ్యనుభావయోః॥౭

తా॥ స్థాయి అనుభావములచే జ్ఞాపింపబడుచున్నది గనుక స్థాయ్యనుభావములకు జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము సంబంధమని చెప్పబడుచున్నది.

స్థాయివ్యభిచారిసంబంధో యథా.

శ్లో॥ పోష్యపోషకసంయోగః స్థాయినాం వ్యభిచారిణాం॥

తా॥ స్థాయిభావములు వ్యభిచారిభావములచే పోషింపబడుచున్నది గనుక స్థాయివ్యభిచారులకు పోష్యపోషకభావము సంబంధమనబడుచున్నది.

శ్లో॥ అయం సూత్రస్థసంయోగశబ్దార్థః పరికీర్తితః॥౮

తా॥ ముందు చెప్పిన తెఱగు భేదములు సూత్రములో నుండెడు సంయోగ శబ్దార్థములని చెప్పబడును.

ర సో నా మ.

శ్లో॥ విభావై రనుభావైశ్చ వ్యభిచారిభిరేవచ।
ఆనీయమాన స్స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసస్స్మృతః॥౯

తా॥ స్థాయి విభావానుభావవ్యభిచారిభావములచే మనోజ్ఞత్వమును పొందింపబడి రసమగుచున్నది.

ని ష్ప త్తి ర్నా మ.

శ్లో॥ కార్యోత్పత్తిర్విభావస్య కార్యజ్ఞప్తిస్తతః పరం। అనుభావస్య కార్యస్య
సంపుష్టిర్వ్యభిచారిణః॥౧౦॥ ఇతి సూత్రస్థనిష్పత్తిశబ్దార్థః పరికీర్తితః॥

తా॥ విభావమునకు కార్యమును గలుగజేయుటయును, అనుభావమునకు కార్యమును జ్ఞాపించుటయును, వ్యభిచారిభావమునకు కార్యమును పోషించుటయును, నిష్పత్తిశబ్దార్థమని చెప్పబడును. ... ...

విభావో నిరూప్యతే.

శ్లో॥ ఆలంబనోద్దీపనాత్మా విభావో ద్వివిధో మతః॥ ౧౧.

తా॥ విభావము ఆలంబనవిభావమనియును, ఉద్దీపనవిభావమనియును, ఇరుతెఱగులుగ జెప్పబడినది.

ఆలంబనవిభావో యథా.

శ్లో॥ యానాలంబ్య ప్రజాయంతే రత్యాదిస్థాయినోపిచ ।
ఆలంబనాఖ్యాస్తేప్రోక్తా నాయికాద్యా విచక్షణైః ॥ ౧౨

తా॥ ఏవస్తువులనాశ్రయించి రతిమొదలగు స్థాయిభావములు సరసములుగ నగుచున్నవో నాయికమొదలగు ఆవస్తువులు ఆలంబనములని భావశాస్త్రప్రవీణులచే జెప్పబడెను.

స్థాయిరసాలంబనభూతా నాయికా యథా.

శ్లో॥ రసాలంబనభూతా యా నాయికాత్ర నిరూప్యతే।
సా స్వీయా పరకీయేతి సామాన్యేతి త్రిధా మతా॥ ౧౩

తా॥ ఏనాయిక రసమునకు నాధారముగ జెప్పబడుచున్నదో ఆనాయిక స్వీయ-పరకీయ-సామాన్య-అని మూడువిధములనుండును. ...

స్వీయాలక్షణం.

శ్లో॥ సంపత్కాలే విపత్కాలే యా న ముంచతి వల్లభం।
శీలార్జవగుణోపేతా స్వాస్వీయా పరికీర్తితా ॥ ౧౪
ముగ్ధా మధ్యా ప్రగల్భేతి త్రేధా సాతు నిగద్యతే॥

తా॥ సంపత్కాలమందును, విపత్కాలమందును ...యము-ఆర్జవము మొదలగు సద్గుణములుగలిగి నాయకుని నిడువకయున్నట్టి స్త్రీ స్వీయయని చెప్పబడును. అది ముగ్ధయనియును, మధ్యయనియును, ప్రగల్భయనియును, మూడు విధములుగలది.

ముగ్ధాలక్షణం.

శ్లో॥ ముగ్ధా నవవధూః కామరతౌ వామా మృదుః క్రుధి ॥ ౧౫॥ యతతే రతిచేష్టాసు గాఢలజ్జా మనోహరా । కృతాపరాధే దయితే వీక్షతే రుదతీ సతీ ।
౧౬॥ అప్రియం వా ప్రియం వాపి న కించిదపి భాషతే॥

తా ॥ ఏ యువిదమన్మథవిహారమందు నూతనస్త్రీగాను, మన్మథక్రీడయందు అస్వాధీనురాలుగాను, గాఢమైన లజ్జగలదిగాను, మనోహరగాను, కోపకాలమందు స్తిమితగాను, నాయకుడపరాధియయినను రోదనము చేయుచు చూచుచుండునదిగాను, రతివ్యాపారము యత్నము జేయుచు హితాహితములను జెప్పకయుండునో యది ముగ్ధనాయిక. *

మధ్యానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ సమానలజ్జామదనా ప్రోద్యత్తారుణ్యశాలినీ॥ ౧౭
మధ్యా కామయతే కాంతం మోహాంతే సురతక్షమా ।
మధ్యా త్రిధా మానవృత్త్యా ధీరాధీరోభయాత్మికా॥ ౧౮

తా ॥ సమానములైన సిగ్గును కామమునుగలదియును, వృద్ధిబొందు యౌవనముగలదియును, మోహవ్యాపారమధ్యమందు సురతయోగ్యతగలదియనగుచు నాయకుని అపేక్షించు నాయిక మధ్యయనబడును. ఆ మధ్యనాయిక మానము నెడు కోపవ్యాపారముచే ధీర- అధీర- ధీరాధీర- అనిము త్తెఱంగులుగలది॥

భరతరసప్రకరణమ్.

మానలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాపరాధావగమాత్సంజాతో మాన ఇష్యతే।
లఘుమానో మధ్యమానో గురుమాన ఇతి త్రిధా॥ ౧౯

తా॥ నాయకాపరాధము దెలసినపిదప గలుగు మనోవ్యాపారవిశేషము మానమని చెప్పబడును. ఆమానము లఘుమానమనియును, మధ్యమానమనియును, గురుమానమనియును, మూడు తెఱగులు గలిగియుండును.

లఘుమానలక్షణం.

శ్లో॥ అన్యస్త్రీదర్శనాదిభ్యో లఘుమానః ప్రజాయతే।
వాగాద్యలైరసౌ మానస్త్వపనేయః ప్రకీర్తితః॥ ౨౦

తా॥ అన్యస్త్రీదర్శనము మొదలైనవానివలన గలుగు కోపము లఘుమానమనబడును, ఇది మంచిమాటలు మొదలయినవానిచేతొలగింపబడును.

మధ్యమానలక్షణం.

శ్లో॥ మధ్యమానస్తు భర్తాన్యస్యా నామగ్రహణతో భవేత్।
విషమానోపనేతవ్యశ్శపథాద్యనునయైః॥ ౨౧

తా॥ నాయకునితోడి సల్లాపకాలమందు అన్యస్త్రీపేరుచెప్పుటవలన గలుగు మనోవ్యాపారము మధ్యమాన మనబడును. ఈమానము ప్రమాణము చేయుట మొదలగు అనుసరణములచేత తొలగింపబడును. ... ...

గురుమానలక్షణం.

శ్లో॥ అన్యాసంగమచిహ్నైస్తు గురుమానః ప్రజాయతే।
పాదప్రణామానునయైరసనేయో భవేదసౌ॥ ౨౨

తా॥ అన్యస్త్రీసంభోగపుగుఱుతులు మొదలైనవానివలన గలుగుచిత్తావేగము గురుమానమనబడును. ఈమానము నమస్కరించుట అనునయించుట మొదలైనవానిచే తొలగింపబడును.

మధ్యాధీరాలక్షణం.

శ్లో॥ ధీరాతు వక్తి వక్రోక్త్యా సోత్ప్రాసం సాగసం ప్రియం॥

తా॥ అపరాధయుక్తుడైన నాయకుని జూచి సాభిప్రాయమైన వంకరమాటలాడునది మధ్యాధీరానాయికయని చెప్పబడును. ... ...

మధ్యాఅధీరానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ అధీరాపరుషైర్వాక్యైః ఖేదయేద్వల్లభం రుషా॥ ౨౩

తా॥ అపరాధియగు నాయకుని క్రూరమైనపలుకులచే ఖేదపఱుచునది మధ్యాధీరానాయికయనబడును. ... ...

మధ్యాధీరాధీరానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ ధీరాధీరాతు వక్రోక్త్యా సబాష్పం వదతి ప్రియం॥

తా ॥ కన్నీరొలుక నాయకుని క్రూరపుపలుకులుపలుకునాయిక మధ్యాధీరాధీరానాయికయనబడును.

ప్రగల్భానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ సంపూర్ణయౌవనోన్మత్తాప్రగల్భారూఢమన్మథా ॥ ౨౪ ॥ దయితాంగకలీనేవయతతెరతికేళిషు । రతిప్రారంభమాత్రేణగచ్ఛత్యానందమూర్ఛనాం॥ ౨౫॥మానవృత్త్యాప్రగల్భాపిత్రేధాధీరాదిభేదతః॥

తా॥ నిండుయౌవనముచేమదించినదిగాను,మన్మథవ్యాపారపారంగతురాలుగాను, ఉండునదిప్రగల్భానాయికయనబడును.అది రతిలీలయందునాయకాంగలీనవలెప్రయత్నపడుచున్నది. క్రీడారంభములోనేఆనందమూర్ఛనుబొందును. ఆప్రగల్భానాయిక మానవ్యాపారముచేముత్తెఱంగులైనధీరాదిభేదములనుబొందును.

ప్రగల్భాధీరాయథా.

శ్లో॥ ఉదాస్తేసురతేధీరాసావహిత్థాచసాదరం॥ ౨౬

తా॥ కపటమానసయై అపరాధియగునాయకునియందు ప్రేమతోరతివిషయములలోఉపేక్షచేయునదిప్రగల్భాధీరయనబడును. ...

ప్రగల్భాఅధీరాయథా.

శ్లో॥ సంతర్జ్యతాడయత్యేరంరోషాదధీరాతాడయేత్ప్రియం॥

తా ॥ అపరాధియగునాయకునిమిక్కిలిబెదరించికొట్టునదిప్రగల్భాధీరానాయికయనబడును.

ప్రగల్భాధీరాధీరానాయికాయథా.

శ్లో॥ ధీరాధీరగుణోపేతా ధీరాధీరేతికథ్యతే॥ ౨౭
ఏతేజ్యేష్ఠాకనిష్ఠాతిభేదతోద్వివిధమతే॥

తా॥ అపరాధియగునాయకునియందురతివ్యాపారములోఉపేక్షయు, బెదిరింపు, తిట్లు. కొట్టునుంగలది ప్రగల్భాధీరాధీరానాయికయనిచెప్పబడును. ముందుచెప్పినమధ్యాప్రగల్భలలోగలభేదమునొందిననాయికలు జ్యేష్ఠ కనిష్ఠ అనుభేదమువలన ఇరువదెంగులగుదురు.

జ్యేష్ఠాకనిష్ఠాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాధికప్రేమపాత్రంజ్యేష్ఠాసాతునిగద్యతే॥ ౨౮ ॥న్యూనవిస్రంభపాత్రంచేత్కనిష్ఠాసాప్రకీర్తితా।మధ్యాప్రౌఢేద్వాదశధాముగ్ధాత్వేకవిధామతా॥౨౯॥ఏవంత్రయోదశవిధాస్వీయాసాపరికీర్తితా॥

తా॥ నాయకునికి ఎవతెయందు ప్రేమఅధికముగానుండునోఆమెజ్యేష్ఠయనబడును. తక్కువప్రేమ ఎవతెయందుండునో ఆమెకనిష్ఠయనబడును. మధ్యాప్రగల్భానాయికలుపండ్రెండువిధములుగలవారనియు,ముగ్ధ ఏకవిధముగలదనియుజెప్పబడుచున్నది. ఈచెప్పినప్రకారముమొదటజెప్పబడినస్వీయపదమూడువిధములగుచున్నది.

పరకీయాలక్షణం.

శ్లో॥ పరానురాగవ్యాపార గోపనేదత్తమానసా॥ ౩౦ ॥ పరకీయేతిసాప్రోక్తాభరతాగమవేదిభిః।సాచకన్యాపరోఢేతిద్వివిధాపరికీర్తితా॥ ౩౧ ॥

భరతరసప్రకరణమ్.

తా॥ పరపురుషునియందుగల ఇచ్ఛావ్యాపారములను మఱుగుపఱుచుటయందు దత్తచిత్తురాలై యున్న నాయిక పరకీయయనబడును. అది కన్యయనియు, పరోఢయనియు, ఇరుదెఱంగులుగలిగియుండును. ...

పరకీయాకన్యాలక్షణం:

శ్లో॥ కన్యాత్వనూఢా యువతిస్సలజ్జా పితృపాలితా।
సఖీకేళిషు విస్రబ్ధా ప్రియే ముగ్ధగుణాన్వితా॥ ౩౨

తా॥ చతురయుగాను, యౌవనమధ్యస్థయుగాను, సిగ్గుగలదిగాను, తల్లిదండ్రులచే పోషితగాను, చెలులతోడి విహారములయందు ప్రియురాలుగాను, ప్రియునియందు ముగ్ధగుణముగలదిగానునుండునది పరకీయకన్య॥ ...

పరకీయాపరోఢాలక్షణం.

శ్లో॥ పరోఢాతు ప్రియేణోఢా హ్యన్యసంగమలాలసా।
నిపుణా గృహకృత్యేషు భర్తృచిత్తానువర్తినీ॥ ౩౩

తా॥ ప్రియునిచే పెండ్లియాడబడినదిగాను, పెనిమిటిమనస్సునకు సరియైన నడతలుగలదిగాను, గృహకృత్యములందు సమర్థురాలుగాను, ఉండియును పరపురుషసంగమమందాసక్తిగలదిగానుండునది పరోఢయనబడును. ...

సామాన్యానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ సామాన్యా సైవ గణికా కలాప్రాగల్భ్యధౌర్త్యయుక్। విత్తమాత్రాశయా లోకే పురుషేష్వనురాగిణీ ॥ ౩౪ ॥ ఏతస్యా నానురాగస్స్యాద్గుణవత్యపి నాయకే। భగ్నకామాన్ప్రతాడజ్ఞాన్ బాలపాషండకాన్॥ ౩౫॥ రక్తేవ రంజయేన్నిత్యం నిస్స్వాన్నాశువివాసయేత్ ।
తస్యా దౌత్యప్రభృతయో గుణాస్తదుపయోగినః॥ ౩౬

తా॥ సంగీతాభినయాద్యనేక విద్యాప్రాగల్భ్యధౌర్త్యములుగలదిగాను, జనులయందు ధనాశచేతనే అనురాగముగలదిగానునుండునది సామాన్య, ఇదే గణిక. ఈనాయికకు నాయకుడు గుణవంతుడైనను ధనాగమము లేకున్న వాని యందు ప్రేమగలుగదు. ధనాగమముగలవారు భగ్నకాములైనను, బాలురైనను, పాషండులైనను, షండులైనను, వారలయందు ప్రేమగలదానివలెనే వారిని సంతోషపఱచును. ఈచెప్పబడినవారు కపటమెఱుగనివారుగానునుండవలయును. ధనములేనివానిని తఱమకొట్టును. దానికి దౌత్యము మొదలైనగుణములు సహాయములని చెప్పబడుచున్నవి.

శ్లో॥ ఏతాష్టాదశనాయక్యోహ్యవస్థాభేదతః క్రమాత్।
ప్రత్యేకమష్టధా ప్రోక్తా భావశాస్త్రవిచక్షణైః॥ ౩౭

తా॥ ఈపదునాఱునాయికలకును శృంగారావస్థాభేదములచే ఒక్కొక్కతెకు నెనిమి విధములుగ భేదములు చెప్పబడినవి. ... ...

భరతరసప్రకరణమ్.

అష్టవిధనాయికానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ స్వాధీనపతికాస్యైవ తథా వాసకసజ్జికా। విరహోత్కంఠితా ప్రోక్తా విప్రలబ్ధా చ ఖండితా ॥ ౩౮ ॥ కలహాంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా। తథాభిసారికా చైవ మష్టధా నాయికా మతాః॥ ౩౯

తా॥ స్వాధీనపతిక, వాసకసజ్జిక, విరహోత్కంఠిత, విప్రలబ్ధ, ఖండిత, కలహాంతరిత, ప్రోషితభర్తృక, అభిసారిక, అని పూర్వము చెప్పఁబడిన నాయికలు ఒక్కొకతె దశాభేదముచేత నెనిమిదివిధములఁ జెప్పఁబడును.

స్వాధీనపతికానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా। అస్యాస్తు చేష్టాః కథితాః స్మరపూజోత్సవాదయః ॥ ౪౦ ॥ వనకేళీజలక్రీడాకుసుమాపచయాదయః॥ ... ...

తా॥ నాయకునిచే నెల్లప్పుడు సంతోషపఱుపఁబడెడిది స్వాధీనపతిక. దీనివ్యాపారములు మన్మథపూజామహోత్సవము మొదలయినవియును, వనవిహారము, జలక్రీడ, పుష్పాపచయము, మొదలయినవియును.

వాసకసజ్జికానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహుర్ముహుః॥ ౪౧ ॥ కేళీగృహం తథాత్మానం సా స్యాద్వాసకసజ్జికా। అస్యాస్తు చేష్టాస్సంపర్కమనోరథవిచింతనం॥ ౪౨ ॥ సఖీవినోదో నితరాం ముహుర్దూతీనిరీక్షణం। ప్రియాగమనమార్గాభివీక్షా ప్రభృతయో మతాః॥ ౪౩

తా॥ ప్రియుఁడు వచ్చెడిసమయమందు తా నలంకరించుకొని కేళీగృహము రించి సిద్ధముగా నుండునది వాసకసజ్జికానాయిక. దీనివ్యాపారములు నాయకునిసంసర్గమనోభీష్టమును సూచించుట, సఖులతో వినోదము సల్పుట, అడుగడుగునకు దూతికను సాభిప్రాయముగఁ జూచుట, నాయకుఁడు వచ్చెడిదారిని జూచుట మొదలైనవి.

విరహోత్కంఠితానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ అనాగసి ప్రియతమే చిరయత్యుత్సుకాతు యా। విరహోత్కంఠితా భావవేదిభిః పరికీర్తితా॥ ౪౪ ॥ అస్యాస్తు చేష్టాస్సంతాపో వేపథుశ్చాంగసాదనం। అరతిర్బాష్పమోక్షశ్చ స్వావస్థాకథనాదయః॥ ౪౫

తా ॥ నిరపరాధియగు ప్రియుఁడు రాక జాగుచేయఁగా కాలవిలంబము నోర్వక యెదురుచూచుచుండు నాయిక విరహోత్కంఠిత యనఁబడును. దీనివ్యాపారములు సంతాపము, వణకు దేహము, చిన్నబోవుట, వ్యాపారాంతరములయందు ప్రీతిలేకయుండుట, కన్నీరు విడుచుట, తన యవస్థను సఖులకు దెలుపుట మొదలైనవి.

విప్రలబ్ధానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ క్వచిత్సంకేతమావేద్య తత్ర నాథేన వంచితా। స్మరార్తా విప్రలబ్ధేతి కథి

తాభావకోవిదైః॥ ౪౭॥ అస్యాస్తుచేష్టానిర్వేదశ్చింతాఖేదోథదీనతా।
అశ్రునిశ్వాసమూర్ఛాద్యాః కథితాభావవేదిభిః॥౪౮

తా॥ ఒకానొకచోటినిసంకేతస్థానముగాజెప్పిఅక్కడనాయకునిచేవంచింపబడి అనగాఅతడక్కడికిరాకపోగామన్మథపీడితురాలై యందునదివిప్రలబ్ధయనబడును. దీనివ్యాపారములునిర్వేదము, చింత, ఖేదము, దీనత, కన్నీరునువిడుచుట, నిట్టూర్పులువిడుచుట, మూర్ఛజెందుటమొదలైనవి. ...

ఖండితానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ ఉల్లంఘ్యసమయంయస్యాః ప్రేయానన్యోపభోగవాన్।భోగలక్ష్మాంకితః ప్రాతరాగచ్ఛేత్సాహిఖండితా॥ ౪౯॥ అస్యాస్తుచేష్టానిశ్వాసస్తూష్ణీంభావోశ్రుమోచనం। ఖేదభ్రాంత్యస్ఫుటాలాపా ఇత్యాద్యాః క్రియామతాః.

తా॥ సంకేతసమయమునతిక్రమించిఅన్యోపభోగపుగురుతులతో ప్రాతఃకాలమందువచ్చెడినాయకునిగలదిఖండితానాయికయనబడును. దీనివ్యాపారములునిట్టూర్పులిడుట, పలుకకుండుట, కన్నీరువిడుచుట, ఖేదపడుట, భ్రమించుట, మూలుగుటమొదలయినవి.

కలహాంతరితాలక్షణం.

శ్లో॥ యాసఖీనాంపురః పాదపతితంవల్లభంరుషా। నిరస్యపశ్చాత్తపతి కలహాంతరితాతుసా॥ ౫౦॥ అస్యాస్తుచేష్టానిశ్వాసభ్రాంతిహృత్తాపసాధ్వసే। ముహుః ప్రలాపఇత్యాద్యాశ్చేష్టాః ప్రోక్తామనీషిభిః॥ ౫౧

తా॥ సఖులయెదుటచరణపతితుడగునాయకుని నిరాకరించిపిదపపరితాపపడునది కలహాంతరితయనబడును. దీనివ్యాపారములు నిట్టూర్పులిడుట, భ్రమించుట, మనస్తాపపడుట, స్తంభాదిసాధ్వసభావములుగలుగుట, మాటమాటికిప్రలపించుట, మొదలైనవి.

ప్రోషితభర్తృకాలక్షణం.

శ్లో॥ దేశాంతరగతేకాంతేఖిన్నాప్రోషితభర్తృకా। అస్యాస్తుజాగరః కార్శ్యంనిమిత్తాద్యవలోకనం॥ ౫౨॥ మాలిన్యమనవస్థానం ప్రాయశ్శయ్యానిషేవణం। జాడ్యచింతాప్రభృతయోవిక్రియాః కథితాబుధైః॥ ౫౩

తా॥ నాయకుడుదేశాంతరమునుజెందియున్నప్పుడుఖేదపడుచుండునది ప్రోషితభర్తృక. దీనివ్యాపారములు నిద్రలేకయుండుట, కృశించుట, ప్రియుడెన్నాళ్లకువచ్చుననిశకునములుచూచుట-మలినగాత్రయైయుండుట, నిలిచినచోటనిలువకపోవుట, ఎప్పుడునుపండుకొనియుండుట, ఏమియుదోపకయుండుట, చింతమొదలైనవి.

అభిసారికానాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ మదనానలసంతప్తాయాభిసారయతిప్రియం।
స్వయంవాభిసరేద్యాతుసాభవేదభిసారికా॥ ౫౪
అస్యాస్సంతాపచింతాద్యావిక్రియాస్స్యుర్యథోచితం।

తా॥ మదనానలసంతప్తయైతనస్థలమునకునాయకునివచ్చునట్లుచేయుచున్నదిగాని

తానే నాయకునిస్థలమునకు బోవుచున్నది గాని, అభిసారికయనబడును, దీనివ్యాపారములు సంతాపపడుట చింత మొదలైనవి యాయాసమయోచితముగ నుండును.

శ్లో॥ ఏతాసాంనాయికానాంతు త్రైవిధ్యంపరికీర్తితం।
ఉత్తమామధ్యమాచారాప్యధమేతిప్రభేదతః॥ ౫౫

తా॥ ముందు చెప్పిన ౧౨ భేదములు గలనాయికలు – ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ, యను భేదములచేత మూడు విధములు గలవారగుదురు. ... ...

ఉత్తమాలక్షణం.

శ్లో॥ విదధత్యప్రియంపత్యౌ ప్రియమాచరతిస్వయం।
వల్లభేసాపరాధేపి తూష్ణీంతిష్ఠతిసోత్తమా॥ ౫౬

తా॥ నాయకుడు అహితము జేయుచుండగ తానతనికి ప్రియముగా నే పెనడచుచున్నదో, అపరాధియగు వల్లభుని చూచియే పెడూరకయున్నదో, ఆపె ఉత్తమనాయిక.

మధ్యమనాయికా లక్షణం.

శ్లో॥ పుంసిస్వయంకామయతి కామయేద్యాచతంవధూః। సక్రోధక్రుధ్యతిముహుః సూనృతేసత్యవాదినీ॥ ౫౭ ॥ సాపరాధేపకర్త్రిస్యాత్ స్నిగ్ధస్నిహ్యతివల్లభే। ఏవమాదిగుణోపేతా మధ్యమాసాప్రకీర్తితా ॥ ౫౮

తా॥ నాయకుడు ఇచ్ఛించిన తానిచ్ఛించుట, అతడు కోపించుకొనిన తాను కోపించుట, అతడు నిజము పలికిన తానును నిజము పలుకుట, అతడపరాధము చేసిన తానపరాధము సేయుట, అతడు స్నేహించిన తాను స్నేహించుట, ఈరీతి గుణములు గలది మధ్యమనాయికయనబడును.

అధమనాయికాలక్షణం.

శ్లో॥ అకస్మాత్కుప్యతిరుషం ప్రార్థితాపినముంచతి। సురూపంవావిరూపం వా గుణవంతమథాగుణం॥ ౫౯ ॥ స్థవిరంతరుణంవాపి యంవాకామయతేద్రుతం। ఈర్ష్యాకోపవిషాదేషు నియతాసాధమామతా॥ ౬౦

తా॥ ఏనాయిక అకారణముగ కోపించుచున్నదో, ప్రార్థించినను కోపమును విడువదో, చక్కనివాడైనను అరూపుడైనను గుణవంతుడైనను అగుణవంతుడైనను ముసలివాడైనను తరుణుడైనను ఎట్లున్నను నాయకుని నిచ్ఛించుచున్నదో, ఈర్ష్య కోపము వ్యసనము వీనిని గలదిగనున్నదో, యదియధమనాయికయనబడును.

నాయికాసంఖ్యా ప్రకరణం.

శ్లో॥ స్వీయాత్రయోదశవిధా ద్వివిధాచపరాంగనా। వేశ్యైవ షోడశధా తాశ్చావస్థాభిరష్టభిః ॥ ౬౧॥ ప్రత్యేకమష్టధాతాసా ముత్తమాదిప్రభేదతః। త్రైవిధ్యమేవంసచతు రశీతిత్రిశతంభవేత్ ॥ ౬౨

తా॥ స్వీయ ౧౩ విధములు గలదియు, పరకీయ ౨ విధములు గలదియు, సామాన్య ౧ విధము గలదియునగును. ఈ ౧౬ విధములు గల నాయికలకు ప్రత్యేకము ఎనిమిది యవస్థ

లుగలుగుటవలననూటయిరువది భేదములుగలవారగుదురు. వీరలుమరలఉత్తమాది భేదము వలన మూడు భేదములుగలవారగుదురు. ... ...

అసాం దూత్యాదయోనిరూప్యంతే.

శ్లో॥ దూతీదాసీసఖీచేటీ ధాత్రేయీ ప్రాతివేశినీ।
లింగినీశిల్పినీత్యాద్యాః సహాయాఃపరికీర్తితాః॥౬౩

తా॥ ఈనాయికలకుసహాయపడువారు దూతి దాసి సఖి చేటి ధాత్రేయి ప్రాతివేశినీ వీరుమొదలయినవారు. ... ...

అథశృంగారనాయకానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ పతిశ్చోపపతిశ్చైవ వైశికశ్చతతఃపరం।
స్వీయాదీనాంనాయికానాం నాయకాఃకథితాబుధైః॥ ౬౪

తా॥ పతి, ఉపపతి, వైశికుడు, అనువీరు- స్వీయా, పరకీయా, సామాన్యలకునాయకులనిచెప్పబడుదురు.

పతిలక్షణం.

శ్లో॥ వేదశాస్త్రానురోధేన పాణింగృహ్ణాతియఃస్త్రియః।
సఏవపతిరిత్యుక్తః విద్వద్భిరిహశాస్త్రతః॥౬౫॥

తా॥ ఏపురుషుడువేదశాస్త్రోక్తముగ ఏస్త్రీనిపాణిగ్రహణముచేసికొనుచున్నాడో ఆమెకువాడేభర్తయనివిద్వాంసులుశాస్త్రమందుచెప్పియున్నారు.

ఉపపతిలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రలోభ్యాన్యవధూంభుఙ్క్తే ఉపాయైర్వివిధైరపి।
సతూపపతిరిత్యుక్తః విద్వద్భిరిహశాస్త్రతః॥౬౬

తా॥ అన్యవనితనువివిధోపాయములచేనాసపఱచి అనుభవించునతడు ఉపపతియనబడును.

వైశికలక్షణం.

శ్లో॥ వేశ్యాబహుళసంభోగ క్షమాసాదితగౌరవః।
విత్తవ్యయీవిలాసీచ వైశికఃపరికీర్తితః॥౬౭

తా॥ ఎవడువేశ్యోపభోగములచేపొందబడినగౌరవముగలవాడును, అర్థవ్యయముచేయువాడును, విలాసముగలవాడునైయుండునోవాడువైశికుడనిచెప్పబడును.

చతుర్విధశృంగారనాయకలక్షణం.

శ్లో॥ ఏతేశృంగారవిషయాశ్చత్వారస్స్యుఃపృథక్పృథక్।
అనుకూలోదక్షిణశ్చ ధృష్టశ్శఠఇతిస్మృతాః॥ ౬౮

తా॥ శృంగారవిషయులైనఈనాయకులు అనుకూలుడు, దక్షిణుడు, ధృష్టుడు, శఠుడు, అనివేర్వేఱుగనలుతెఱగులగుదురు. ...

అనుకూలనాయకలక్షణం.

శ్లో॥ ఏకాయత్తోనుకూలస్స్యాత్సదాతామనురంజయన్।
అన్యస్త్రీదర్శనాదిభ్యో నివృత్తనిజమానసః॥ ౬౯

తా ॥ ఇతరస్త్రీలను జూచుట మొదలయిన వ్యాపారరహితుఁడును, స్వస్త్రీయందే ప్రేమగలవాఁడునై యుండువాఁడు అనుకూలుఁడనబరగును. ...

దక్షిణనాయక లక్షణం.

శ్లో॥ బహ్వీషు విద్యమానాసు స్వాశ్రితాసు నిరంతరం।
సమప్రీతిం ప్రకుర్వాణః సదక్షిణ ఇతిస్మృతః॥ ౨౦

తా ॥ తన్నాశ్రయించిన అనేకస్త్రీలయందు సమముగ ప్రీతి జేయువాఁడు దక్షిణుఁడనబరగును.

ధృష్టనాయకలక్షణం.

శ్లో॥ వ్యక్తాగాగతభీర్ధృష్టః వారితోపి నముంచతి।
తామేవానుసరత్యాశు ప్రణామానునయాదిభిః॥ ౨౧

తా ॥ ఎవఁడు తనయపరాధము నాయికచే నెఱుఁగఁబడినను భయములేక యుండునో, తొలఁగించినం దొలఁగఁడో, ఆనాయిక నే త్వరగా నమస్కారము మొదలయిన ఉపాయలచే అనుసరించునో, వాఁడు ధృష్టుఁడనబరగును. ... ...

శఠనాయకలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాయామనురక్తాయాం గూఢవిప్రియకర్మకృత్।
అతశ్శఠ ఇతి ప్రోక్తః భావశాస్త్రవిచక్షణైః॥ ౨౨

తా॥ అనురాగముగల ప్రియకు గూఢముగ అహితము జేయువాఁడు శఠుఁడనబడును.

ఏతేషాం సహాయా నిరూప్యంతే.

శ్లో॥ పీఠమర్దో విటశ్చేటః విదూషక ఇతిస్మృతాః।
చత్వారః కామతంత్రజ్ఞా ఏతేషాం సహకారిణః॥ ౨౩

తా॥ ముందు చెప్పిన శృంగారనాయకులకు సహాయులగువారు పీఠమర్దుఁడనియు, విటుఁడనియు, చేటుఁడనియు, విదూషకుఁడనియు; నలుదెఱంగులగుదురు.

పీఠమర్దాది లక్షణం.

శ్లో॥ కించిదూనః పీఠమర్దః ఏకవిద్యో విటస్స్మృతః।
సంధానచతురశ్చేటః హాస్యప్రాయో విదూషకః॥ ౨౪॥

తా ॥ నాయకునికి కొంచెము తక్కువగా నుండువాఁడు పీఠమర్దుఁడు. కామశాస్త్రప్రవీణుఁడై యుండువాఁడు విటుఁడు. నాయికానాయకులకు సంధిచేయువాఁడు చేటుఁడు. హాస్యప్రధానుఁడై యుండువాఁడు విదూషకుఁడు. ... ...

అథ ఉద్దీపనవిభావో నిరూప్యతే.

శ్లో॥ ఉద్దీపనశ్చతుర్ధాస్యా దాలంబనసమాశ్రితః।
గుణాశ్చేష్టాలంకృతయ స్తటస్థాశ్చేతి భేదతః॥ ౨౫

తా ॥ ఆలంబనవిభావము నాశ్రయించియుండు గుణములు చేష్టలు అలంకృతులు ఇవిమూఁడును, తటస్థములును, కూడ ఉద్దీపనవిభావము నలుదెఱఁగులబరగును.

ఆలంబనగుణాయథా.

శ్లో॥ యౌవనంరూపలావణ్య సౌందర్యాణ్యభిరూపతా।
మార్దవంసౌకుమార్యంచే త్యాలంబనగతాగుణాః॥ ౭౬

తా॥ యౌవనము, రూపము, లావణ్యము, సౌందర్యము, అభిరూపత్వము, మార్దవము, సౌకుమార్యము, ఇవిఆలంబనగుణములు.

యౌవనంనిరూప్యతే.

శ్లో॥ సర్వాసామపినారీణాం యౌవనంత్రివిధంమతం।
ప్రతియౌవనమేతాసాం చేష్టితానిపృథక్పృథక్॥ ౭౭

తా॥ సమస్తస్త్రీలకునుయౌవనముమూడుతెఱగులౌను. ఆయాయౌవనమునచేష్టలు వెవ్వేరుగనుండును.

ప్రథమయౌవనలక్షణం.

శ్లో॥ ఈషచ్చపలనేత్రాంతం స్మరస్మేరముఖాంబుజం। సగర్వజరజోగంధమసమగ్రారుణాధరం॥ ౭౮ ॥ లావణ్యోద్భేదరమ్యాంగం విలసద్భావసౌరభం। ఉన్మీలితాంకురకుచం అస్ఫుటాంగికసంధికం॥ ౭౯ ॥ ప్రథమం యౌవనంతత్ర వర్తమానావ్యగేక్షణా। అపేక్షతేమృదుస్పర్శం సహతే నోచ్చతాంరతేః॥ ౮౦ ॥ సఖీకేళిరతాస్వాంగ సంస్కారకలితావరా। నకోపహర్షౌభజతే సపత్నీదర్శనాదిషు॥ ౮౧ ॥ నాతిలజ్జావలీకాంత సంభోగెకింతుశఙ్కతే। ... ...

తా॥ కించిచ్చపలములైనకడకండ్లనుగలదిగాను, మన్మథునిచేవికాసమునొందినముఖపంకజముగలదిగాను, గర్వమువలనగలిగినరజోగంధముతోగూడినదిగాను, నిండు ఎఱుపులేనిపెదవులుగలదిగాను, లావణ్యముయొక్క ప్రకాశమువలనమనోహరమైనదేహముగలదిగాను, వెలయుచుండుభావసౌరభముగలదిగాను, వృద్ధిబొందుమొలకచన్నులుగలదిగాను, చక్కగానేర్పడనిఅంగములసంధులుగలదిగానునుఉండునదిప్రథమయౌవనమనబడును. ఈయౌవనముగలనాయిక మృదుస్పర్శమునపేక్షించును. ఉచ్చరతిని సహింపదు. సఖులతోనాడుటయందుప్రియము. తన్నుతానలంకరించుకొనుటయందుప్రియము. సవతినిజూచుటమొదలైనకార్యములందు కోపసంతోషములులేనిదిగానుండుట, ప్రియునియందుఅధికమునిగ్గులేకుండుట, రతియందుభయము, ఈగుణములుగలిగియుండును. ... ...

ద్వితీయయౌవనలక్షణం.

శ్లో॥ స్తనౌపీనౌతనుర్మధ్యః పాదేపాణౌచరక్తిమా॥ ౮౨ ॥ ఊరూకరికరాకారౌ అంగంవ్యక్తాంగసంధికం। నితంబోవిపులోనాభి గంభీరాజఘనంఘనం ॥ ౮౩ ॥ వ్యక్తరోమావళిస్నిగ్ధ మంగప్రత్యంగసౌష్ఠవం। ద్వితీయంయౌవనంతత్ర వర్తమానానులోచనా॥ ౮౪ ॥ సఖీషుస్వాశయఙ్ఞాసు స్నిగ్ధాప్రాయేణభామినీ। నప్రసీదత్యనునయై స్సపత్నీష్వభ్య

సూయినీ॥ ౧౫॥ నాపరాధాన్విషహతే ప్రణయేర్ష్యాకషాయితా। రతి కేళిష్వనిభృతా చేష్టతే గర్వితా రహః॥ ౧౬

తా॥ గొప్పచన్నులును, సన్నమైనసడుమును, ఏఱుపుగలచేతులు కాళ్లును, ఏనుగు తొండమువంటితొడలును, వ్యక్తాంగసంధియగుదేహమును, విపులమైననితంబమును, గంభీరమైననాభియు, ఘనమయినజఘనప్రదేశమును, ప్రకాశమైనరోమావళినిగనిగయు ను, అంగప్రత్యంగములచక్కదనమునుగలదై యుండునదిద్వితీయయౌవనమనబడును. ఈయౌవనముగలనాయిక తనమనోభావము తెలిసినసఖులయందుతరుచుగా ప్రీతికలది గాను, సమాధానపుమాటలచేతృప్తిపడనిదిగాను, సవతులయందుఅసూయగలదిగాను, అపరాధములనుఓర్వనిదిగాను, ప్రణయకలహమందు ఈర్ష్యకలదిగాను, రతికేళులయం దు స్తిమితగాక ఏకాంతమందుగర్వించివ్యాపరించునదిగానునుండును.

తృతీయయౌవనలక్షణం.

శ్లో॥ అస్నిగ్ధతానయనయో ర్గండయోర్మ్లానకాంతితా। నిచ్ఛాయతాశరీరస్య స్పర్శోష్యంగానాంశ్లథతామనాక్॥౧౭॥అథ రేమస్య ణారాగః తృతీయే యౌవనేభవేత్। తత్రస్త్రీణామియంచేష్టా రతితంత్రవిదగ్ధతా॥౧౮॥వల్లభస్యాపరిత్యాగః తదాకర్షణకౌశలం। అనారోపోపరాధేషు సపత్నీ ష్వప్యమత్సరః॥ ౧౯

తా॥ నేత్రములయందు తేటమాఱినదియు, చెక్కిళ్లయందు వాడినదియు, దేహచ్ఛాయ యతప్పినదిగాను, కఠినమైనస్పర్శముగలదిగాను, కొంచెముదేహపటుత్వము తప్పినది గాను, పెదవులయెఱుపుమీఱినదిగాను, ఉండునదితృతీయయౌవనమనబడును, ఈయౌ వనముగలనాయిక వ్యాపారములు, రతితంత్రములయందువిశేషచాతుర్యము, నాయ కునివిడవకయుండుట, నాయకునిస్వాధీనపఱుచుకొను పాండిత్యము, నాయకాపరాధ ములయందుఅసూయలేకయుండుట, సవతులయందుమాత్సర్యములేక యుండుటమొ దలయినవి. ... ...

శ్లో॥ తత్రశృంగారయోగ్యత్వంరసాస్వాదనకారణం।
ఆద్యద్వితీయయోరేవ నతృతీయస్యవర్ణ్యతే॥ ౨౦

తా॥ ఈమూడువిధములయౌవనములయందును మొదటిరెండుయౌవనములకే రస ములచేసంతోషపఱుచుటకు కారణమైనశృంగారయోగ్యత కలదు. మూడవయౌవన మునకు ఈయోగ్యతలేదు॥

రూపలక్షణం.

శ్లో॥ అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రక్షేపాద్యైర్విభూషణైః।
యేనభూషితవద్భాతి తద్రూపమితికథ్యతే॥ ౨౧

తా॥ అంగములుతగినభూషణములచేఅలంకరింపబడకయేఅలంకరింపబడినట్లు దే నిచేతశోభించునోయదిరూపమనబడును. ... ...

లావణ్యలక్షణం.

శ్లో॥ ముక్తాఫలేషు ఛాయాయా స్తరళత్వమివాంతరే।
ప్రతిభాతియదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యతే॥౯౨

తా॥ ముత్యములయందుండుఛాయయొక్కతరళత్వమువలెనేఅవయవములయందు ఏకాంతిప్రకాశించుచున్నదోయదిలావణ్యమనిచెప్పఁబడును.

సౌందర్యలక్షణం.

శ్లో॥ అంగప్రత్యంగకానాంయో సన్నివేశో యథోచితం।
సుస్నిగ్ధసంధిబంధస్స్యా త్తత్సౌందర్యమీర్యతే॥౯౩

తా॥ అంగప్రత్యంగములయొక్క చక్కని సంధిబంధముగల యథోచితసన్నివేశము సౌందర్యమనబడును. ... ...

అభిరూప్యలక్షణం.

శ్లో॥ యదాత్మీయగుణోత్కర్షై ర్వస్త్వన్యస్సన్నికటస్థితం।
సారూప్యంనయతిప్రాజ్ఞై రాభిరూప్యంతదుచ్యతే॥ ౯౪

తా॥ ఆత్మీయగుణాధిక్యమువలనతనసమీపముననుండువస్తువునకుతనసారూప్యమునుగలుగఁజేయునదియాభిరూప్యమనబడును. ... ...

మార్దవలక్షణం.

శ్లో॥ స్పృష్టంయత్రాంగమస్పృష్ట మివస్యాన్మార్దవంహితత్।

తా॥ దేహముఅంటబడియుఅంటబడనిదానివలెనుండునదిమార్దవమనబడును.

సౌకుమార్యలక్షణం.

శ్లో॥ యాస్పర్శాసహతాంగేషు కోమలస్యాపివస్తునః॥౯౫
తత్సౌకుమార్యంత్రేధాస్యా దుత్తమాదిప్రభేదతః।

తా॥ అంగములయందుకోమలమైనవస్తువుయొక్కయైనను స్పర్శమునుసహింపమి సౌకుమార్యము. ఆసౌకుమార్యముఉత్తమ-మధ్యమ-అధమ-భేదములవలనముత్తైఅగులౌను

ఉత్తమసౌకుమార్యలక్షణం.

శ్లో॥ అంగంపుష్పాదిసంస్పర్శా నసహంయేనతదుత్తమం॥౯౬

తా॥ ఏగుణముచేతఅంగముపుష్పాదుల స్పర్శమునుగూడనోర్వదోయదిఉత్తమసౌకుమార్యము. ... ...

మధ్యమసౌకుమార్యలక్షణం.

శ్లో॥ నసహేతకరస్పర్శం యేనాంగంమధ్యమంహితత్।

తా॥ ఏగుణముచేతఅంగముకరస్పర్శమునుసహింపదోయదిమధ్యమసౌకుమార్యము.

అధమసౌకుమార్యలక్షణం.

శ్లో॥ యేనాంగమాతపాదీనా మసహంతదిహాధమం॥౯౭

తా॥ ఏగుణముచేత దేహము ఎండ మొదలయినవానిని సహింపదో యది అధమసౌకుమార్యము. చేష్టా యథా.

శ్లో॥ చేష్టాస్తుయౌవనోద్భూత కటాక్షాదయఈరితాః।

తా॥ యౌవనవ్యాప్తిచేతగలుగు కడకంటిచూపులు మొదలైనవిచేష్టలు.

అలంకృతిర్యథా.

శ్లో॥ చతుర్ధాలంకృతిర్వాసో భూషామాల్యానులేపనైః॥౯౮

తా॥ అలంకృతి. వస్త్రములు, భూషణములు పుష్పములు, మైపూతలు, ఈవిధములచేనలుదెఱగులౌను. తటస్థాయథా.

శ్లో॥ తటస్థాశ్చంద్రికాధారా గృహచంద్రోదయాదయః। కోకిలాకులమాకంద మందమారుతషట్పదాః ॥ ౯౯ ॥ లతామంటపభూగేహ దీర్ఘికాజలదారవాః। ప్రాసాదగర్భసంగీత క్రీడాద్రిసరిదాదయః॥ ౧౦౦ ॥ ఏవమూహ్యాయథాకాల ముపభోగోపయోగినః।

తా॥ చంద్రికాధారమైనగృహములు, చంద్రోదయము మొదలైనవి, కోవెలలు నిండియుండురసాలవృక్షము, మందమారుతము, భ్రమరములు, పొదరిండ్లు, భూగేహము, దీర్ఘికలు, మేఘనాదము. ప్రాసాదమధ్యము, సంగీతము, క్రీడాదులు, సెలయేఱులు మొదలైనవి ఉపభోగోపయోగవస్తువులు తటస్థోద్దీపనములు - ఇవికాలోచితములుగనూహించుకోవలసినవి. అథ అనుభావలక్షణం.

శ్లో॥ భావంమనోగతంసాక్షా త్స్వహేతుంవ్యంజయంతియె॥ ౧౦౧
తేనుభావాఇతిఖ్యాతా భ్రూవిక్షేపస్మితాదయః।
తేచతుర్ధాచిత్తగాత్ర వాగ్బుద్ధ్యారంభసంభవాః॥ ౧౦౨

తా॥ స్వహేతువైనమనోగతాభిప్రాయమును ప్రత్యక్షమువలె నేబయలుపఱచునవియనుభావములు. ఇవి చిత్తజానుభావములు, గాత్రజానుభావములు, వాగారంభానుభావములు, బుద్ధ్యారంభానుభావములు, అనినలుదెఱగులౌను.

చిత్తజానుభావాలక్ష్యంతే.

శ్లో॥ తత్రచభావోహావో హేలాశోభాచకాంతిదీప్తీచ।
ప్రాగల్భ్యంమాధుర్యం ధైర్యౌదార్యేచచిత్తజాభావాః॥ ౧౦౩

తా॥ ఆనలుదెఱంగులఅనుభావములయందు భావము, హావము, హేల, శోభ, కాంతి, దీప్తి, ప్రాగల్భ్యము, మాధుర్యము, ధైర్యము, ఔదార్యము, ఇవిచిత్తజానుభావములనబడును. భావలక్షణం.

శ్లో॥ నిర్వికారస్యచిత్తస్య భావస్స్యాదాదివిక్రియా।
గ్రీవారేచకసంయుక్తో భ్రూనేత్రాదివికాసకృత్ ॥ ౧౦౪

తా॥ వికారములేనిమనసుయొక్క విక్రియభావమనబడును, అదిగ్రీవారేచకసంయుక్తమై భ్రూనేత్రాదులయందువికాసమునుగలుగజేయును.

హావలక్షణం.

శ్లో॥ భావఈషత్ప్రకాశోయః సహావ ఇతికథ్యతే।

తా॥ ఆభావము నేత్రాదులవలన ఇంచుక ప్రకాశపడెనేని యది హావమనబడును.

హేలాలక్షణం.

శ్లో॥ భావఏవభవేద్ధేలా లలితాభినయాత్మికః॥౧౦౫

తా॥ ఆభావమే లలితాభినయరూపమగునపుడు హేలయనబడును.

శోభాలక్షణం.

శ్లో॥ సాశోభారూపభూషాద్యైర్యత్స్యాదంగవిభూషణం।

తా॥ రూపభూషాదులచే దేహమునలంకరించుకొనుట శోభయనబడును.

కాంతిలక్షణం.

శ్లో॥ శోభైవకాంతిరాఖ్యాతా మన్మథాప్యాయనోజ్వలా॥౧౦౬

తా॥ ఆశోభయే మన్మథవిషయతృప్తిజేయుటయందు ప్రకాశించెనేనియది కాంతి యనబడును.

దీప్తిలక్షణం.

శ్లో॥ కాంతిరేవవయోభోగ దేశకాలగుణాదిభిః।
ఉద్దీపితాతివిస్తారం యాతాచేద్దీప్తిరుచ్యతే॥౧౦౭

తా॥ ఆకాంతియే వయోభోగదేశకాలగుణాదులచే మిక్కిలి యధికమాయెనేనియది దీప్తియనబడును.

ప్రాగల్భ్యలక్షణం.

శ్లో॥ నిశ్శంకత్వం ప్రయోగేషు ప్రాగల్భ్యం పరికీర్తితం।

తా॥ ప్రయోగములయందు నిశ్శంకవృత్తి ప్రాగల్భ్యమనబడును.

మాధుర్యలక్షణం.

శ్లో॥ మాధుర్యంనామ చేష్టానాం సర్వావస్థాసు మార్దవం॥౧౦౮

తా॥ సర్వావస్థలయందును వ్యాపారములయొక్క మృదుత్వమే మాధుర్యమనబడును.

ధైర్యలక్షణం.

శ్లో॥ స్థిరాచిత్తోన్నతిర్యాతు తద్ధైర్యమితిసంజ్ఞితం।

తా॥ దృఢమైనచిత్తవృత్తి ధైర్యమనబడును. ...

ఔదార్యలక్షణం.

శ్లో॥ ఔదార్యం వినయం ప్రాహుః సర్వావస్థానుగం బుధాః॥౧౦౯

తా॥ సర్వావస్థలయందు ననుసరించిన వినయమును ఔదార్యమని చెప్పుదురు.

అథ గాత్రజానుభావానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ లీలావిలాసోవిచ్ఛిత్తిః విభ్రమః కిలికించితం।
మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకం లలితం తథా॥౧౧౦
విహృతంచేతివిజ్ఞేయాః స్త్రీణాంతు దశ గాత్రజాః।

తా॥ లీల, విలాసము, విచ్ఛిత్తి, విభ్రమము, కిలికించితము, మోట్టాయితము, కుట్టమితము, బిబ్బోకము, లలితము, విహృతము, ఈపదియుస్త్రీలగాత్రజానుభావములనబడును.

లీలాలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియానుసరణంయత్తు మధురాలాపపూర్వకైః॥౧౧౧
చేష్టితైర్గతిభిశ్చాపి సాలీలేతినిగద్యతే।

తా॥ మధురాలాపముమొదలైనచేష్టలచేనాయకుని ననుసరించుటలీలయనబడును.

విలాసలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియసంప్రాప్తిసమయె భ్రూనేత్రాననకర్మభిః॥౧౧౨
తాత్కాలికోవిశేషోయః సవిలాసఃతీరితః।

తా॥ నాయకుడువచ్చెడిసమయమందుకనుబొమలు, కన్నులు, ముఖము, వీనిచేనప్పుడుగలుగువిశేషమెదో, యదివిలాసమనబడును. ...

విచ్ఛిత్తిలక్షణం.

శ్లో॥ ఆకల్పకల్పనాకల్పావిచ్ఛిత్తిరతికాంతికృత్॥౧౧౩

తా॥ అలంకారవిన్యాసములకుసమానమైమెరయుచునుండునదివిచ్ఛిత్తియనబడును.

విభ్రమలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రియాగమనవేళాయాం మదనావేశసంభ్రమాత్।
విభ్రమోగంధహారాది భూషాస్థానవిపర్యయః॥౧౧౪

తా॥ ప్రియుడువచ్చెడిసమయమందుమన్మథావేశసంభ్రమముచే గంధము, హారము, మొదలైనభూషణస్థానవిపర్యయమువిభ్రమమనబడును. ...

కిలికించితలక్షణం.

శ్లో॥ శోకరోషాశ్రుహర్షాదెస్సంకరఃకిలికించితం।

తా॥ శోకము, కోపము, కన్నీరు, సంతోషము, వీనికూడికకిలికించితమనబడును.

మోట్టాయితలక్షణం.

శ్లో॥ స్వాభిలాషప్రకటనం మోట్టాయితమితీరితం॥౧౧౫

తా॥ తనకోరికనుబయలుపఱచుటమోట్టాయితమనబడును.

కుట్టమితలక్షణం.

శ్లో॥ కేశాధరాదిగ్రహణె మోదమానాపిమానసె।
దుఃఖితేనబహిఃకుప్యే ద్యదికుట్టమితంభవేత్॥౧౧౬

తా॥ రతికాలమందుఉవిద కొప్పుఅధరముమొదలైన వానియొక్క గ్రహణమందుమనసులోసంతోషముగలదై యుండిన నుబయటికి దుఃఖితురాలువలెనేకోపించుటకుట్టమితమనబడును.

బిబ్బోకలక్షణం.

శ్లో॥ ఇష్టెప్యనాదరోగర్వాత్ మనాక్ బిబ్బోకఇష్యతే।

తా॥ గర్వమువలనప్రియుసన్నువందుకొంచెము అనాదరణముబిబ్బోకమనబడును.

లలితలక్షణం.

శ్లో॥ విన్యాసభంగిరంగానాం భ్రూవిలాసమనోహరా॥౧౧౭
సుకుమారాభవేద్యశ్చేత్ లలితంతదుదీరితం।

తా॥ అంగవిన్యాసచమత్కారములు, మనోహరభ్రూవిలాసములు, సుకుమారములై యుండిన అదిలలితమనబడును. ... ...

విహృతలక్షణం.

శ్లో॥ ఈర్ష్యయామానలజ్జాభ్యామదత్తంయోగ్యముత్తరం॥౧౧౮
క్రియయావ్యజ్యతేయత్ర విహృతంతదుదీరితం।

తా॥ ఈర్ష్యచేతగాని, కోపముచేతగాని, సిగ్గుచేతగాని, తగుపాటియుత్తరమియ్యక క్రియలచే దెలుపబడెనేని అదివిహృతమనబడును. ...

వాగారంభానుభావానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ ఆలాపశ్చవిలాపశ్చ సల్లాపశ్చప్రలాపకః॥ ౧౧౯॥ అనులాపోపలాపశ్చ సందేశశ్చాతిదేశకః। నిర్దేశశ్చాపదేశశ్చ వ్యపదేశోపదేశకౌ॥౧౨౦
ఏవంద్వాదశధాప్రోక్తావాగారంభావిచక్షణైః। ...

తా॥ ఆలాపము, విలాపము, సల్లాపము, ప్రలాపము, అనులాపము, అపలాపము, సందేశము, అతిదేశకము, నిర్దేశము, అపదేశము, వ్యపదేశము, ఉపదేశము, ఈపండ్రెండును వాగారంభానుభావములనబడును. ...

ఆలాపవిలాపలక్షణె.

శ్లో॥ తత్రాలాపఃప్రియోక్తిస్స్యాద్విలాపోదుఃఖజంవచః॥౧౨౧

తా॥ అందు సంతోషపుమాట ఆలాపమౌను. దుఃఖముచే గలుగుపలుకు విలాపమౌను.

సల్లాపలక్షణం.

శ్లో॥ ఉక్తిప్రత్యుక్తిమద్వాక్యం సల్లాపఃపరికీర్తితః।

తా॥ ఉక్తిప్రత్యుక్తిగలమాట సల్లాపమనబడును. ...

ప్రలాపానులాపలక్షణె.

శ్లో॥ వ్యర్థాలాపఃప్రలాపస్స్యాదనులాపోముహుర్వచః॥౧౨౨

తా॥ ఉపయోగములేనిమాట ప్రలాపమనబడును. చెప్పినమాటలనే చెప్పుట అనులాపమనబడును.

అపలాపలక్షణం.

శ్లో॥ అపలాపస్తుపూర్వోక్తస్యాన్యథాయోజనంభవేత్।

తా॥ మొదటచెప్పినమాటను వేఱువిధముగా ద్రిప్పుట అపలాపమౌను.

సందేశలక్షణం.

శ్లో॥ సందేశస్తుప్రోషితస్య స్వవార్తాప్రేషణంభవేత్॥౧౨౩

తా॥ దూరముపోయియుండు నాయకునికి తనసంగతులను సఖులముఖముగ దెలుపుట సందేశమనబడును. ... ...

భరతరసప్రకరణమ్.

అతిదేశలక్షణం.

శ్లో॥ సోతిదేశో మదుక్తాని తదుక్తానీతియద్వచః।

తా॥ నేనుచెప్పినమాటలేఅతడుచెప్పినమాటలనుటఅతిదేశమనబడును.

నిర్దేశలక్షణం.

శ్లో॥ నిర్దేశస్తుభవేత్సోయ మహమిత్యాదిభాషణం॥౧౨౪

తా॥ వాడు, వీడు, వాడు, నేను, మొదలైనపలుకులునిర్దేశమనబడును.

అపదేశలక్షణం.

శ్లో॥ అన్యార్థకథనంయత్ర సోపదేశఇతీరితః।

తా॥ అర్థాంతరమునుతెలియపలుచుపలుకుఅపదేశమనబడును.

ఉపదేశలక్షణం.

శ్లో॥ యచ్ఛిష్యార్థంతువచన ముపదేశస్సఉచ్యతె॥౧౨౫

తా॥ శిష్యులకొఱకుఆచార్యులచేజెప్పబడుపలుకుఉపదేశమనబడును.

వ్యపదేశలక్షణం.

శ్లో॥ వ్యాజేనాత్మాభిలాషోక్తి ర్యాసాస్యాద్వ్యపదేశకః।

తా॥ ఇతరవ్యాజముగతనకోరికనుదెలుపుటవ్యపదేశమనబడును.

అథబుద్ధ్యారంభానుభావానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ బుద్ధ్యారంభాస్తథాప్రోక్తా రీతివృత్తిప్రవృత్తయః॥౧౨౬

తా॥ ఈబుద్ధ్యారంభానుభావములు రీతియనియు, వృత్తియనియు, ప్రవృత్తియనియు, మూడువిధములగును. ... ...

శ్లో॥ ప్రబంధాదిషు తేజ్ఞేయాః భావశాస్త్రవిచక్షణైః।

తా॥ ఇవిప్రబంధముమొదలైనవానియందుభావశాస్త్రజ్ఞులచేఎఱుగదగినవి.

అథసాత్త్వికభావానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ అన్యేషాంసుఖదుఃఖాది భావేషుకృతభావనం॥౧౨౭॥ అనుకూల్యేనయ
చ్చిత్తం భావకానాంప్రవర్తతే। తత్సత్త్వమితివిజ్ఞేయం ప్రాజ్ఞైస్సత్త్వో
ద్భవానిమాన్॥౧౨౮॥ సాత్త్వికాఇతిజానంతి భరతాద్యామహర్షయః।
తేస్తంభస్స్వేదరోమాంచ స్స్వరభేదశ్చవేపథుః ॥ ౧౨౯॥ వైవర్ణ్యమ
శ్రుప్రళయ ఇత్యష్టౌసాత్త్వికామతాః। ...

తా ॥ ఇతరులయొక్కసుఖదుఃఖములుమొదలైన భావములయందుఅనుకూల్యము
తోకృతభావనమైయేమనసుప్రవర్తించుచున్నదోయదిసత్త్వమనబడును. అందునుండికలుగుభావములుసాత్త్వికములౌను. అవి స్తంభమనియు, రోమాంచమనియు, స్వరభేదమనియు, వేపథువనియు, వైవర్ణ్యమనియు, అశ్రువనియు, ప్రళయమనియు, ఈయెనిమిదిసాత్త్వికభావములనబడును. ...

స్తంభలక్షణం.

శ్లో॥ స్తంభోహర్షభయామర్ష విషాదాద్భుతసంభవః॥౧౩౦
అనుభావోభవేదత్ర నిష్క్రియాంగత్వమేవహి।

తా॥ స్తంభమనుసాత్త్వికభావము సంతోషము, భయము, కోపము, విషాదము, అద్భుతము, వీనిచేగలుగును నిష్క్రియాంగత్వము. ... ...

స్వేదలక్షణం.

శ్లో॥ నిదాఘహర్షవ్యాయామ శ్రమక్రోధభయాదిభిః॥౧౩౧
స్వేదస్సంజాయతేతత్ర త్వనుభావాభవంత్యమీ।
స్వేదాపనయవాతేచ్ఛా వ్యజనగ్రహణాదయః॥౧౩౨

తా॥ ఎండ, సంతోషము, వ్యాయామము, శ్రమము, క్రోధము, భయము, మొదలైనవానిచేత స్వేదము అనగా చెమటకలుగును. అప్పుడు చెమటనుతుడుచుకొనుట, గాలిని ఇచ్ఛించుట, వ్యజనగ్రహణము మొదలైన అనుభావములుగలుగును.

రోమాంచలక్షణం.

శ్లో॥ రోమాంచోవిస్మయోత్సాహ హర్షాద్యైస్తత్రవిక్రియాః।
రోమోద్గమాద్యాఃకథితా విక్రియాస్తత్రకోవిదైః॥౧౩౩

తా॥ ఆశ్చర్యము, ఉత్సాహము, సంతోషము, మొదలైనవానిచేత రోమాంచముకలుగును. అందుగగుర్పొడుచుట మొదలయినవికారములుకలుగును.

స్వరభేదలక్షణం.

శ్లో॥ స్వరభేదస్సుఖాద్యైస్తు తత్రస్యుర్గద్గదాదయః।

తా॥ సుఖాదులచే స్వరభేదముగలుగును. ఇందుడగ్గుత్తుక మొదలైనవిగలుగును.

వేపథులక్షణం.

శ్లో॥ వేపథుర్హర్షసంత్రాస జ్వరక్రోధాదిభిర్భవేత్॥౧౩౪
అత్రానుభావాస్స్మరణ గాత్రకంపాదయోమతాః।

తా॥ సంతోషము, బెదరించుట, జ్వరము, కోపము, మొదలైనవానిచే వేపథువుగలుగును. ఇందు స్మరించుట, దేహమువణకుట, మొదలైనవిగలుగును.

వైవర్ణ్యలక్షణం.

శ్లో॥ విషాదపరరోషాద్యై ర్వైవర్ణ్యముపజాయతే॥౧౩౫
ముఖవర్ణపరావృత్తిః కార్శ్యాద్యాస్తత్రవిక్రియాః।

తా॥ విషాదము, ఇతరులయందుగలరోషము, మొదలైనవానిచే వైవర్ణ్యముగలుగును-ఇందుముఖతేజస్సుమారుట, చిక్కిపోవుట, మొదలైనవిగలుగును.

అశ్రులక్షణం.

శ్లో॥ విషాదరోషసంతోష ధూమాద్యైరశ్రువిక్రియాః॥౧౩౬
బాష్పబిందుపరిక్షేప నేత్రసమ్మార్జనాదయః।

తా॥ వ్యసనము, కోపము, సంతోషము, ధూమము, మొదలైనవానిచే అశ్రుపుగలుగు ను. ఇందు కన్నీరు విదిలించుట, కన్నులను తుడుచుకొనుట, మొదలయినవి కలుగును.

ప్రళయలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రళయస్సుఖదుఃఖాద్యైశ్చేతసస్తు విసంజ్ఞతా॥౧౩౭

తా॥ ప్రళయమనగా సుఖదుఃఖాదులచే గలుగు ప్రజ్ఞాభంగము.

శ్లో॥ ఏతేషాంసత్వమూలత్వాత్ భావానాంసాత్వికప్రథా।
అనుభావాశ్చకథితాః భావసంసూచనాదయః॥౧౩౮
ఏవంద్వైవిధ్యమేతేషాం దర్శితంభావకోవిదైః॥

తా॥ సత్వమూలములైనవిగనుక వీనికి సాత్వికభావములని పేరు. భావసంసూచనాదు లు అనుభావములనబడును. ఇట్లు అనుభావములు రెండువిధములు గలిగియుండును.

శ్లో॥ విభావా అనుభావాశ్చ తేభవంతిపరస్పరం॥౧౩౯
కార్యకారణభావాశ్చ జ్ఞేయాభావవిశారదైః॥

తా॥ విభావానుభావములు ఒకటికొకటి కార్యకారణభావములుగాను భావజ్ఞులచే నె ఱుగదగినవి. ... ...

ఇత్యనుభావాస్సమాప్తాః.

అథవ్యభిచారిభావానిరూప్యంతే.

శ్లో॥ వ్యభీఇత్యుపసర్గాద్వౌ విశేషాభిముఖత్వయోః॥ ౧౪౦
విశేషేణాభిముఖ్యేనచరంతిస్థాయినంప్రతి।
వాగంగసత్వయుక్తాయే జ్ఞేయాస్తేవ్యభిచారిణః॥౧౪౧

తా॥ పలుకు, దేహము, సత్వము, వీనితోగూడినవై స్థాయికి విశేషాభిముఖములు గా దిరుగు భావములు వ్యభిచారిభావములని యెఱుగవలయును.

శ్లో॥ విచారయంతివాసమ్యగితిసంచారిణోపితే।

తా॥ అవి స్థాయులను బాగుగ చరింపజేయుచున్నవిగనుక సంచారులనియును జెప బడును. ... ...

శ్లో॥ ఉన్మజ్జంతోనిమజ్జంత స్థాయిన్యంబునిధావివ॥౧౪౨
ఊర్మివద్వర్ధయంత్యేనం యాంతితద్రూపతాంచతే।

తా॥ ఏ భావములు స్థాయియందు సముద్రమందుండునలలవలె దానిని వృద్ధిబొం ద్రూపతనుపొందుచున్నవో అవి వ్యభిచారిభావములనబడును.

నిర్వేదాదయోనిరూప్యంతే.

శ్లో॥ నిర్వేదగ్లానిశంకాశ్చ తథాసూయామదశ్శ్రమః॥౧౪౩॥ ఆలస్యంచై వదైన్యంచ చింతామోహోధృతిస్స్మృతిః॥ వ్రీడాచపలతాహర్ష ఆవేగో

జడతా తథా ॥ ౧౮౪ ॥ గర్వో విషాద ఔత్సుక్యం నిద్రాపస్మార ఏవ చ।
సుప్తిర్విబోధోమర్షశ్చాప్యవహిత్థాథోగ్రతా॥౧౮౫॥ మతిర్వ్యాధిస్త
థోన్మాదః తథా మరణమేవ చ। త్రాసశ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయా వ్యభి
చారిణః॥ ౧౮౬॥ త్రయస్త్రింశదమీ భావాః సమాఖ్యాతాస్తు నామతః।

తా॥ నిర్వేదము, గ్లాని, శంక, అసూయ, మదము, శ్రమము, ఆలస్యము, దైన్యము, చింత, మోహము, ధృతి, స్మృతి, వ్రీడ, చపలత, హర్షము, ఆవేగము, జడత, గర్వము, విషాదము, ఔత్సుక్యము, నిద్ర, అపస్మారము, సుప్తి, విబోధము, అమర్షము, అవహిత్థ, ఉగ్రత, మతి, వ్యాధి, ఉన్మాదము, మరణము, త్రాసము, వితర్కము, ఈముప్పదిమూడును వ్యభిచారిభావములని చెప్పబడును. ...

నిర్వేదలక్షణం.

శ్లో॥ తత్త్వజ్ఞానాచ్చ దౌర్గత్యా దాపదో విప్రయోగతః॥ ౧౮౭
దుఃఖాదేరపి నైఃస్వ్యా మతిర్నిర్వేద ఉచ్యతే।

తా॥ తత్త్వజ్ఞానము, పేదఱికము, సంకటము, వియోగము, దుఃఖము మొదలైనవానిచేగలుగు స్వావమతి నిర్వేదమనబడును. ...

గ్లానిలక్షణం.

శ్లో॥ ఆధివ్యాధిజరాతృష్ణా వ్యాయామసురతాదిభిః॥ ౧౮౮
నిష్ప్రాణతా గ్లానిరత్ర చేష్టాకంపవచనక్రియాః।
కార్శ్యానుత్సాహవైవర్ణ్య నయనభ్రమణాదయః॥ ౧౮౯

తా॥ మనోవ్యాధి, రోగము, ముసలితనము, దప్పి, వ్యాయామము, సురతము, ఇని మొదలైనవానిచేగలుగు దౌర్బల్యము గ్లాని యగును. ఇందు- దేహముచిక్కుట, సన్నపలుకులు, మెల్లనిపనులు, కలువిషయములయందు ఉత్సాహములేకయుండుట, దేహవైవర్ణ్యము, గుడ్లుతిరుగుట, ఇవి మొదలైనవికారములుగలవు. ...

శంకాలక్షణం.

శ్లో॥ శంకా చౌర్యాపరాధాద్యైః స్వానిష్టోత్ప్రేక్షణం మతం।
తత్ర చేష్టా ముహుః పార్శ్వవీక్షణం ముఖశోషణం॥ ౧౯౦
అవగుంఠనవైవర్ణ్య కంఠసాదాదయోపి చ।

తా॥ చౌర్యాపరాధాదులచేదనకు హితమును త్ప్రేక్షించుట శంకయనబడును. ఇందు మాటిమాటికిపార్శ్వములను చూచుట, నోరెండుట, ముసుకిడుట, వైవర్ణ్యము, కంఠగద్గదము, మొదలైనచేష్టలుగలవు. ... ...

శ్లో॥ ద్వివిధా చేయమాత్మస్థా పరస్థా చేతి భేదతః॥ ౧౯౧॥ స్వకార్యజనితా
స్వస్థా ప్రాయోఽస్యాం స్యుర్యథోదితాః। ఇంగితాని తు చేష్టాస్తు భూతా రక్తా
స్తత్ర క్రియాః॥ ౧౯౨॥ పరోత్థా తు పరస్వేదః పరస్యాకారతో భవేత్।

ప్రాయేణాకారచేష్టాద్యైః తామిమామనుభావయేత్॥౧౫౩॥ఆకారస్సా
త్త్వికశ్చేష్టా స్త్వంగప్రత్యంగజాఃక్రియాః। ...

తా॥ ఈశంక ఆత్మోత్థశంకయనియు, పరోత్థశంకయనియు,ఇరుదెఱఁగులౌను. స్వకార్యమువలనకలుగునదిస్వోత్థశంక. ఇందుగలఇంగితములు రెప్ప, కనుబొమలు, నల్లగ్రుడ్లు, చూపు, వీనియందుగలుగువికారములు. ఇతరులఆకారమువలనగలుగుచెమటపరోత్థశంకయనబడును. వరుసగానాకారచేష్టాదులచేఈరెండువిధములశంకను ఊహింపవచ్చును. ఆకారము,సాత్త్వికము,చేష్టలు,అంగప్రత్యంగములయందుగలుగుక్రియాభేదములు.

అసూయాలక్షణం.

శ్లో॥పరసౌభాగ్యసంపత్తి విద్యాశౌర్యాదిహేతుభిః॥౧౫౪
గుణేపిదోషారోపస్స్యా దసూయాత్రవిక్రియాః।
ముఖాపవర్తనంగర్హా భ్రూభేదానాదరాదయః॥౧౫౫

తా॥ఇతరులసౌభాగ్యము,సంపత్తి,విద్య, శౌర్యము, మొదలగుహేతువులచేగుణమందుగూడదోషారోపణముజేయుట అసూయయనబడును. ఇందు మోమునుద్రిప్పుట, నిందించుట,భ్రూభేదము,ఉపేక్ష,ఇవిమొదలయినక్రియలుగలవు.

మదలక్షణం.

శ్లో॥మదస్త్వానందసమ్మోహ సంభ్రమోమదిరాదిజః।
సత్రిధాతరుణోమధ్యో పకృష్టశ్చేతిభేదతః॥౧౫౬

తా॥మదమనునది మద్యముమొదలయినవానిచేగలుగుఆనందసమ్మోహములయొక్క సంభ్రమము. ఆమదము-తరుణమదమనియు,మధ్యమదమనియు,అపకృష్టమదమనియు, మూడువిధములు. ... ...

శ్లో॥దృష్టిస్మేరాముఖేరాగః సస్మితాకులితంవచః।
లలితావిద్ధగత్యాద్యా శ్చేష్టాస్స్యుస్తరుణేమదే॥౧౫౭

తా॥ తరుణమదమందు గర్వపుజూపులు, ముఖమందుఎఱుపు, చిఱునగవుసు సంభ్రమమునుగలపలుకు,ఒయారపునడ,ఇవిమొదలయినచేష్టలుగలుగును.

శ్లో॥మధ్యమేతుమదేవాచి స్ఖలనంఘూర్ణనందృశోః।
గమనేవక్రతాబాహ్వో ర్విక్షేపస్రస్తతాదయః॥౧౫౮

తా॥ మధ్యమమదమందు వాక్కునతడబాటు, గుడ్లుతిరుగుట,వంకరగనడచుట, చేతులనాడించుట వ్రేలవేయుట,మొదలయినచేష్టలుగలవు. ...

శ్లో॥అపకృష్టేతుచేష్టాస్స్యు ర్గతిభంగోవిసంజ్ఞతా।
నిష్ఠీవనంముహుశ్శ్వాసో హిక్కాఛర్ద్యాదయోమతాః॥౧౫౯

తా॥ అపకృష్టమదమందు గతిభంగము, మూర్ఛిల్లుట, తెలివితప్పియుండుట
యుట,వెక్కిళ్లు,వాంతి,మొదలైనచేష్టలుగలుగును. ...

భరతరసప్రకరణమ్.

శ్లో॥ఉత్తమప్రకృతిశ్శేతే మధ్యోహసతిగాయతి।
అధమప్రకృతిర్గ్రామ్యం పరుషంవక్తిరోదితి॥౧౬౦

తా॥ఉత్తమమదమునుగలవాడు పండుకొనియుండును. మధ్యమమదమునుగలవాడు నవ్వుచుపాడుచునుండును. అధమమదమునుగలవాడు క్రూరముగను వికారముగను మాటలాడుచునుదుఃఖించుచునుండును. ... ...

శ్రమలక్షణం.

శ్లో॥శ్రమోమానసఖేదస్స్యాద్ధ్వన్నృత్తరతాదిభిః। అంగమర్దననిశ్వాస పాదసంవాహనానిచ॥ ౧౬౧ ॥ జృంభణంమందయానత్వం ముఖనేత్రవికూణనం।సీత్కృతిశ్చేతివిజ్ఞేయా అనుభావాశ్శ్రమోత్థితాః॥౧౬౨

తా॥త్రోవనడచుట, నృత్తమాడుట, క్రీడమొదలైనవ్యాపారములచేగలుగుమానసఖేదముశ్రమమనబడును. ఇందు అంగమర్దనము,నిట్టూర్పు, కాళ్లుపిసుకుట, ఆవలింత, మందముగనడచుట, ముఖమునుకన్నులనువంకరచేసికొనుట, సత్కారముచేయుట, ఈఅనుభావములుగలుగును. ... ...

ఆలస్యలక్షణం.

శ్లో॥స్వభావభయసౌహిత్య గర్వనిర్భయతాదిభిః। కృచ్ఛ్రక్రియోన్ముఖత్వంయత్తదాలస్యమిహక్రియాః॥౧౬౩॥అంగభంగక్రియాద్వేషజృంభణాక్షివిమర్దనాః।శయ్యాసనైకప్రియతా తంద్రీనిద్రాదయోపిచ॥౧౬౪

తా॥స్వభావము,భయము,తృప్తి,గర్వము,భయములేకయుండుట, మొదలగువానివలనవిళంబనముగపనులను యత్నించుట ఆలస్యమనబడును. ఇందు అంగభంగము, క్రియాద్వేషము, ఆవలింత, నేత్రములునలుపుట, పండుకొనుటయందును కూర్చుండుటయందును ముఖ్యముగాప్రియముగలుగుట, కన్నులుమూతలుపడుట, నిదురమొదలైనక్రియలుగలుగును.

దైన్యలక్షణం.

శ్లో॥హృత్తాపదుర్గతత్వాద్దైన్యరనౌద్ధత్యంహిదీనతా।
అత్రానుభావామాలిన్య గాత్రస్తంభాదయోమతాః॥౧౬౫

తా॥మనస్తాపము, పేదఱికము, మొదలయినవానిచేగలుగు అణుకువదైన్య మనబడును. ఇందుమాలిన్యదేహస్తంభాద్యనుభావములుగలుగును. ...

చింతాలక్షణం.

శ్లో॥ఇష్టవస్త్వపరిప్రాప్తైశ్వర్యభ్రంశనాదిభిః।
చింతాధ్యానాత్మికాతస్యా మనుభావాభవంత్యమీ॥ ౧౬౬
కార్శ్యాధోముఖ్యసంతాపనిశ్వాసోచ్ఛ్వసనాదయః॥

తా॥ ప్రియవస్తువులులభింపనందువలన ఐశ్వర్యభ్రంశనము మొదలయినవానిచేతగలుగుధ్యానముచింతయనబడును. ఇందు మేనుచిక్కుట, తలవంపు, సంతాపము,నిట్టూర్పు, మొదలైనవిగలుగును. ... ...

మోహలక్షణం.

శ్లో॥ ఆపద్భీతివియోగాద్యైర్మోహః స్యాచ్చిత్తమూఢతా।
విక్రియాస్తత్ర విజ్ఞేయా ఇంద్రియాణాంచ శూన్యతా॥౧౬౭
నిశ్చేష్టతాంగభ్రమణ పతనాఘూర్ణ నాదయః।

తా॥ ఆపత్తు, భయము, వియోగము మొదలైనవానిచే మనస్సునకేమియు దెలియక పోవుట మోహమనబడును. ఇందు ఇంద్రియములు శూన్యముగనుండుట, చేష్టలులేకయుండుట, దేహము దిరుగుట, పడుట, గ్రుడ్లుగిరగిరలాడుట, ఇవిమొదలైనవిక్రియలు గలుగును.

ధృతిలక్షణం.

శ్లో॥ జ్ఞానవిజ్ఞానగుర్వాది భక్త్యర్థానాం నిద్ధితః॥౧౬౮॥ లజ్జాదిభిశ్చ చిత్తస్య నైస్పృహ్యం ధృతిరుచ్యతే। అత్రానుభావా విజ్ఞేయాః ప్రాప్తార్థానుభవస్తథా॥౧౬౯॥ అప్రాప్తాతీతనష్టార్థానభిసంశోభణాదయః।

తా॥ మోక్షవిషయకజ్ఞానము, శాస్త్రజ్ఞానము, గురుభక్తి, నానావిషయములసిద్ధి, సిగ్గు, మొదలైనవానిచేత మనస్సునకు ఇచ్ఛలేకయుండుట ధృతియనబడును. ఇందు లభించినదానిని అనుభవించుట, పొందబడనివిషయములు కడచినవిషయములు నష్టవిషయములు వీనికిగా మనస్సున చింతలేకయుండుట, మొదలయినవి గలుగును.

స్మృతిలక్షణం.

శ్లో॥ స్వాతశ్చిత్తదృఢాభ్యాసాత్ సదృశాలోకనాదిభిః॥౧౭౦
స్మృతిః పూర్వానుభూతార్థ ప్రతీతిస్తత్ర విక్రియాః।
కంపనోద్వేపనేమూర్ధ్నో భ్రూవిక్షేపాదయోపిచ॥౧౭౧

తా॥ మనోభ్యాసబలముచేత తనంతటను సమానవస్తువులచూపు మొదలైనవానిలు గుపూర్వానుభూతార్థజ్ఞానము స్మృతియనబడును. ఇందు శిరస్సును ఆడించుట, చుట, కనుబొమలవిక్షేపములు మొదలైనవి గలుగును. ...

వ్రీడాలక్షణం.

శ్లో॥ అకార్యకరణావజ్ఞా స్తుతినూతనసంగమైః। ప్రతీకారక్రియాద్యైశ్చ వ్రీడాత్వనతిధృష్టతా॥ ౧౭౨॥ తత్రచేష్టా నిగూఢోక్తి రాధోముఖ్యాని చింతనే। అనిర్గమో బహిర్వాపి దూరాదేవావకుంఠనం॥ ౧౭౩ ॥ నఖానాం కృంతనం భూమి లేఖనం చైవమాదయః। ...

తా॥ అకార్యము జేయుట, అవమానము, స్తోత్రము, నూతనసంగమము, ప్రతీకారక్రియ మొదలైనవానిచేత అతిధార్ష్ట్యము లేకయుండుట వ్రీడయనబడును. ఇందు మఱుగుగమాటాడుట, తలవంపు, యోచించుట, బయటరాకుండుట, దూరముగానే ముసుగిడుట, గోళ్లుగిల్లుట, నేలగీరుట, ఇవిమొదలైనవి గలుగును.

చపలతాలక్షణం.

శ్లో॥ రాగద్వేషాదిభిశ్చిత్తే లాఘవం చాపలం భవేత్॥౧౭౪

భరతరసప్రకరణమ్.

చేష్టా స్తత్రావిచారేణ పరిరంభావలోకనే।
నిష్కాసనో క్తిపారుష్య తాడనాజ్ఞాపనాదయః॥౧౭౫

తా॥ అసూయ, ద్వేషము, మొదలైనవానిచేమనస్సులోగలుగులాఘవము చాపలమాను. అందు యోచింపకకౌగిలించుకొనుట, చూచుట, వెళ్లుమనుట, కఠినపుమాటలా డ్రు॥ ట, ఆజ్ఞాపించుట, మొదలైనచేష్టలుగలుగును.

హర్షలక్షణం.

శ్లో॥ మనోరథస్యలాభేన సిద్ధియోగ్యస్యవస్తునః। మిత్రసంగాచ్చదేవాది
సాదేనచకల్పితః॥ ౧౭౬ ॥ మనఃప్రసాదోహర్షస్స్యాద్దత్రనేత్రాస్య
ఫుల్లతా। ప్రియభాషణమాశ్లేషః పులకానాంప్రరోహణం॥౧౭౭॥ స్వే
దోద్గమశ్చహస్తేన హస్తసంతాడనాదయః।

తా॥ మనోరథముయొక్క సిద్ధి యోగ్యమైనవస్తువుయొక్క లాభముచేతను, మిత్రులసంగముచేతను, దేవతాదులప్రసాదముచేతనుగలిగింపబడినమనఃప్రసాదము హర్షమనబడును. ఇందు ముఖము కన్నులు వికసించుట, ప్రియభాషణము, ఆశ్లేషము, పులకరింపు, చెమటగలుగుట, చేతులుతట్టుట మొదలైనవిగలుగును.

ఆవేగలక్షణం.

శ్లో॥ చిత్తస్యసంభ్రమోయస్స్యాదావేగోయంసచాష్టధా॥౧౭౮
ఉత్పాతవాతవర్షాగ్ని మత్తకుంజరదర్శనాత్।
ప్రియాప్రియశ్రుతేశ్చాపి శాత్రవవ్యసనాదపి॥౧౭౯

తా॥ మనసుయొక్క తడబాటుఆవేగమాను. అయావేగము ఉత్పాతావేగమనియు, వాతావేగమనియు, వర్షావేగమనియు, అగ్న్యావేగమనియు, మత్తకుంజరదర్శనావేగమనియు, ప్రియశ్రవణావేగమనియు, అప్రియశ్రవణావేగమనియు. శాత్రవవ్యసనావేగమనియు, కారణానుసారముగానెనిమిదితెఱగులౌను.

ఉత్పాతావేగోయథా.

శ్లో॥ తత్రోత్పాతస్తుశైలాది కంపకేతూదయాదయః।
తజ్జస్సర్వాంగవిస్రంసో వైమనస్యాపసర్పణె॥౧౮౦

తా॥ అందు కొండమొదలైనవికదలుట, ధూమకేతుపుదయమౌట, మొదలైనవుత్పాతమాను. దీనివలనగలిగిన సర్వాంగవిస్రంసము, వైమనస్యము, అపసర్పణమవిఉత్పాతావేగమనబడును.

వాతావేగోయథా.

శ్లో॥ త్వరయాగమనంవస్త్రా హరణంచావకుంఠనం।
నేత్రావమార్జనాద్యాశ్చ వాతావేగభవాఃక్రియాః॥౧౮౧

తా॥ వేగముగనడచుట, వస్త్రములనుతీసికొనుట, కప్పుకొనుట, కన్నులనుతుడచుట, మొదలైనవిపెద్దగాలిచేగలుగుక్రియలు.

వర్షా వేగోయథా.

శ్లో॥ ఛత్రగ్రహోంగసంకోచ బాహుస్వస్తికధావనే।
ఛన్నాశ్రయణమిత్యాద్యా వర్షావేగభవాఃక్రియాః॥ ౧౮౨

తా॥ గొడుగునుగ్రహించుట, దేహముచిన్నదవుట, చేతులనుభుజమూలములయందు జేర్చుట,పాఱుట,గుప్తస్థలమునాశ్రయించుట, మొదలైనవివర్షావేగముచేగలుగుక్రియలు.

అగ్న్యావేగోయథా.

శ్లో॥ అగ్న్యావేగభవాశ్చేష్టా వీజనంచాంగధూననం।
వ్యత్యస్తపాదవిక్షేప నేత్రసంకోచనాదయః॥ ౧౮౩

తా॥ అగ్న్యావేగమందుగలుగుచేష్టలు వీజనము, అంగధూననము, వ్యత్యాసముగనడుగులుంచుట, నేత్రసంకోచము,ఇవిమొదలైనవి. ...

మత్తకుంజరదర్శనావేగోయథా.

శ్లో॥ ఆవేగేకుంజరోద్భూతే సత్వరంవాపసర్పణం।
విలోకనంముహుఃపార్శ్వే త్రాసకంపాదయోపిచ॥ ౧౮౪

తా॥ ఏనుగుచేగలుగునావేగమందుత్వరగాపరుగెత్తిపోవుట, వెనుకప్రక్కతిరిగితిరిగిచూచుట, భయము, వణకు,మొదలైనవిగలుగును. ...

ప్రియశ్రవణజా వేగోయథా.

శ్లో॥ ప్రియశ్రవణజేప్యస్మి న్నభ్యుత్థానోపగూహనే।
ప్రీతిదానంప్రియంవాక్యం రోమహర్షాదయోపిచ॥ ౧౮౫

తా॥ ఈప్రియశ్రవణజావేగమందు అభ్యుత్థానము, ఆలింగనముజేసికొనుట, ప్రీతిపురస్సరముగవస్త్రాభరణాదులనిచ్చుట, ప్రియమైనవాక్యము, రోమాంచముమొదలైనవిగలుగును.

అప్రియశ్రవణావేగోయథా.

శ్లో॥ అప్రియశ్రుతిజేప్యస్మి న్విలాపఃపరిలుంఠనం।
ఆక్రందితంచపతనం పరితోభ్రమణాదయః॥ ౧౮౬

తా॥ అప్రియశ్రవణావేగమందు ఏడుపు, పొరలాడుట, మొరపెట్టుట, క్రిందపడుట, నాలుగుప్రక్కలదిరుగుట, మొదలైనవిగలుగును. ...

శాత్రవవ్యసనా వేగోయథా.

శ్లో॥ చేష్టాస్స్యుశ్శాత్రవావేగే వర్మశస్త్రాదిధారణం।
గజవాజిరథారోహ సహసావిక్రమాదయః॥ ౧౮౭
ఏతేస్స్యురుత్తమాదీనా మనుభావాయథోచితం।

తా॥ శాత్రవావేగమందు కవచము ఆయుధము మొదలైనవస్తువులనుధరించుట, ఏనుగ అశ్వము రథము వీనినెక్కుట, త్వరగావిక్రమించుట,మొదలైనవిగలుగును. ఇవి ఉత్తమాదులకుయథోచితముగగలుగును. ...

జడతా లక్షణం.

శ్లో॥ జాడ్యమప్రతిపత్తిస్స్యా ద్దిష్టానిష్టార్థయోశ్శ్రుతేః॥ ౧౮౮
వృష్ట్యా విరహాదిభ్యః క్రియాస్తత్రానిమేషతా।
అశ్రుతిః పారవశ్యంచ తూష్ణీంభావాదయో౽పిచ॥ ౧౮౯

తా॥ ఇష్టార్థము అనిష్టార్థము వీనివినికివలనగాని, వర్షమువలనగాని, విరహము మొదలైనవానివలనగాని, కలుగు అజ్ఞానము జాడ్యమౌను. ఇందు రెప్పపాటులేకయుండుట, చెవులువినకయుండుట, పరవశుడౌట, ఊరకయుండుట, మొదలగుచేష్టలుగలుగును.

గర్వలక్షణం.

శ్లో॥ ఐశ్వర్యరూపతారుణ్య కులవిద్యాబలైరపి। ఇష్టలాభాదినా న్యేషా మవజ్ఞాగర్వ ఉచ్యతే॥ ౧౯౦॥ అనుభావాభవంత్యత్ర గుర్వాద్యాజ్ఞావ్యతిక్రమః। అనుగ్రహప్రదానంచ వైముఖ్యాభాషణాదయః॥ ౧౯౧॥ విభ్రమాపహ్నుతీవాక్య పారుష్యమనవేక్షణం। ఆవేక్షణంనిజాంగానా మంగభేదాదయో౽పిచ॥ ౧౯౨ ... ...

తా॥ ఐశ్వర్యము, రూపము, యౌవనము, కులము, విద్య, బలము, ఇష్టలాభము మొదలైనవానిచేత నెరులనవమానించుట గర్వమనబడును. ఇందు అహంభావము, ఆజ్ఞోల్లంఘనము, అనుగ్రహప్రదానము, మోముత్రిప్పుకొనుట, మాటలాడకయుండుట, మొదలైనవియు, పరుషముగమాటలాడుట, చూడకయుండుట, తనఅవయవములను జూచుకొనుట, ఒడలువిఱుచుకొనుట, మొదలైనయనుభావములుగలుగును.

విషాదలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రారబ్ధకార్యానిర్వాహా దిష్టాప్రాప్తేర్విపత్తితః। అపరాధపరిజ్ఞానా దనుతాపస్తుసో౽భవేత్॥ ౧౯౩॥ విషాదఇతివిఖ్యాతో భరతార్ణవపారగైః। సవిషాదస్త్రిధాజ్యేష్ఠ మధ్యమాధమసంశ్రయాత్॥ ౧౯౪

తా॥ తానారంభించినపనిసాగకుండుట, ఇష్టపదార్థాప్రాప్తి, విపత్తు, తప్పునెఱుగుట, వీనివలనగలుగు ననుతాపము విషాదమనబడును. ఆవిషాదము- ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమములయాశ్రయమువలన మూడు తెఱగులుగలదియగును. ...

జ్యేష్ఠవిషాదో యథా.

శ్లో॥ సహాయాన్వేషణోపాయ చింతాద్యాఉత్తమేస్మృతాః।

తా॥ ఉత్తమునివిషాదమందు సహాయమును వెతకుట, ఉపాయచింత మొదలైనవ్యాపారములుగలుగును. ... ...

మధ్యమవిషాదో యథా.

శ్లో॥ అనుత్సాహశ్చవైచింత్యం వైక్లబ్యమవిలోకనం॥ ౧౯౫
విషాదేమధ్యమేప్రోక్తా భ్రాంత్యాద్యాశ్చైవవిక్రియాః।

తా॥ మధ్యమునివిషాదమందు ఉత్సాహము లేకయుండుట, మిక్కిలిచింతించుట,

కార్యాకార్యములు తెలియకయుండుట, ఎవరినితలయెత్తిచూడకుండుట, భ్రమించుట, మొదలైనక్రియలుగలుగును.

అథమవిషాదోయథా.

శ్లో॥ రోదనశ్వసితధ్యాన ముఖశూణాదయోధమే॥౧౯౬

తా॥ అధమునివిషాదమందు రోదనము, నిట్టూర్పు, ధ్యానము, ముఖశూన్యంకరమొదలైనవిగలుగును.

ఔత్సుక్యలక్షణం.

శ్లో॥ కాలాక్షమత్వమౌత్సుక్యం అభిలాషాదిహేతుజం ।
త్వరయాగమనంశయ్యా స్థితేరుత్థానచింతనే॥౧౯౭
శరీరగౌరవాద్యాశ్చ అనుభావాఇహస్మృతాః।

తా॥ ఆసమొదలైనవానిచేగలుగుజాగును తాళలేకయుండుట ఔత్సుక్యమనబడును. ఇందు వేగముగనడచుట, పడకలోనుండిలేచుట, చింతించుట, శరీరముబరువగుట, మొదలైనవిగలుగును.

నిద్రాలక్షణం.

శ్లో॥ మందస్వభావవ్యాయామ నిశ్చింతత్వసమాధిభిః ॥ ౧౯౮॥ మనోనిమీలనంనిద్రా చేష్టాస్తత్రాస్యగౌరవం । ఆఘూర్ణమానసేత్రత్వ మంగానాంపరివర్తనం ॥ ౧౯౯ ॥ నిశ్వాసోచ్ఛ్వసితేగాత్ర స్వేదోనేత్రనిమీలనం । శరీరస్యతుసంకోచో జాడ్యంచేత్యేవమాదయః॥౨౦౦

తా॥ మందస్వభావము, వ్యాయామము, నిశ్చింతత, సమాధి,వీనిచేగలుగుమనోనిమీలనమునిద్రయనబడును. ఇందు ముఖగౌరవము, కన్నులుజోలాయించుట, అంగములపరివర్తనము, ఉచ్ఛ్వసనిశ్వాసములు, దేహమందుచెమటపోయుట, నేత్రములుమూతపడుట, దేహసంకోచము, తెలివిలేకయుండుట, ఇవిగలుగును.

అపస్మారలక్షణం.

శ్లో॥ ధాతువైషమ్యదోషేణ భూతావేశాదినాకృతః । చిత్తక్షోభస్త్వపస్మారః తత్రచేష్టాఃప్రకంపనం॥ ౨౦౧ ॥ ధావనంపతనంస్తంభో భ్రమణం నేత్రవిక్రియా । స్ఫోటదంశభుజాక్షేప లాలాఫేనాదయోపిచ ॥ ౨౦౨

తా॥ వాతపిత్తశ్లేష్మధాతువులహెచ్చుతక్కువ, దోషము, దయ్యముసోకుట, మొదలైనవానిచేత జేయబడినమనస్సుయొక్కక్షోభము అపస్మారమనబడును. ఇందు వణకుట,పరుగెత్తుట,పడుట, స్తంభము, తిరుగుట, నేత్రములవిక్రియ, స్ఫోటము, పండ్లుకొఱుకుట, చేతులువిసరుట, నోటజొల్లుకారుట,నురుగుగలుగుట, మొదలైనవిగలుగును.

సుప్తిలక్షణం.

శ్లో॥ ఉద్రేకఏవనిద్రాయాః సుప్తిస్స్యాత్తత్రవిక్రియాః।
ఇంద్రియోపరతిర్నేత్ర మీలనంస్రస్తగాత్రతా॥౨౦౩
ఉత్స్వప్నాయతసైశ్చల్య శ్వాసోచ్ఛ్వాసాదయోపిచ।

తా॥ నిదురయొక్కఆధిక్యమేసుప్తియనబడును. ఇంద్రియములుఉపరతినిబొంది

యుండుట, కన్నులుమూసియుండుట, గాత్రముస్రస్తమైయుండుట, కలగనుట, దీర్ఘకాలముకదలకయుండుట, ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములుమొదలైనవిగలుగును.

విబోధలక్షణం.

శ్లో॥ విబోధశ్చేతనావాప్తి శ్చేష్టాస్తత్రాక్షిమర్దనం ॥ ౨౦౪
శయ్యాయామోక్షణంబాహు విక్షేపోంగుళిమోటనం ।
శిరఃకండూయనంచాంగ వలనంచైవమాదయః॥ ౨౦౫

తా॥ నిదురమేలుకొనుట విబోధమనబడును. ఇందు కన్నులునలుపుకొనుట, పడకనువిడుచుట, బాహువిక్షేపము, అంగుళిమోటనము, తలనుగోకుకొనుట, దేహమునుద్రిప్పుట, మొదలైనవిగలుగును. ... ...

అమర్షలక్షణం.

శ్లో॥ అధిక్షేపావమానాద్యైః క్రోధోమర్ష ఇతీరితః ।
తత్రస్వేదశ్శిరఃకంప ఆధోముఖ్యవిచింతనే॥ ౨౦౬
ఉపాయాన్వేషణోత్సాహ వ్యవసాయాదయఃక్రియాః।

తా॥ తక్కువజేయుట, అవమానముజేయుట, మొదలయినవానిచేతగలుగుక్రోధము అమర్షమనబడును-అందు స్వేదము, శిరఃకంపము, తలవంచుకొనుట, చింతించుట, ఉపాయములనువెతకుట, ఉత్సాహము, వ్యవసాయము మొదలయినవిగలుగును.

అవహిత్థాలక్షణం.

శ్లో॥ అవహిత్థాకారగుప్తిః ధైర్యప్రాభవనీతిభిః ॥ ౨౦౭ ॥ లజ్జాసాధ్వసదాక్షిణ్యప్రాగల్భ్యపజయాదిభిః। అన్యథాపాదనంచిహ్నా ద్ధైర్యమన్యత్రవీక్షణం॥ ౨౦౮ ॥ కథాభంగాదయోప్యస్యా అనుభావాభవంత్యమీ।

తా॥ ధైర్యము, ప్రాభవము, నీతి, సిగ్గు, సాధ్వసము, దాక్షిణ్యము, ప్రాగల్భ్యము, అపజయము, ఇవిమొదలయినవానిచేగలుగు ఆకారగుప్తి అవహిత్థయనబడును. ఇందు వేరుగజెప్పుట, అబద్ధపుధైర్యము, మఱియొకప్రక్కజూచుట, కథాభంగము, మొదలయినవిగలుగును.

ఉగ్రతాలక్షణం.

శ్లో॥ అపరాధాపమానాభ్యాం చౌర్యనిగ్రహణాదిభిః॥ ౨౦౯ ॥ అసత్ప్రలాపనాద్యైశ్చ కృతంచూర్ణత్వముగ్రతా । క్రియాస్తత్రాస్యనయన రాగో బంధనతాడనే॥ ౨౧౦ ॥ శిరసఃకంపనంస్వేద వర్ధనంభర్త్సనాదయః ।

తా॥ అపరాధము, అవమానము, దొంగతనము, నిగ్రహము, అసత్ప్రలాపము, మొదలయినవానిచేజేయబడినత్వరఉగ్రతయనబడును. అందు కన్నులు ముఖము ఎఱ్ఱనౌట, బంధనముజేయుట, కొట్టుట, తలయాడించుట, చెమటపోయుట, బెదరించుట, మొదలయినవికలుగును. ... ...

మతిలక్షణం.

శ్లో॥ నానాశాస్త్రార్థకథనా దర్థనిర్ధారణంమతిః ॥ ౨౧౧

అత్రచేష్టాస్తు కర్తవ్య కరణం సంశయచ్ఛిదా।
శిష్యోపదేశో భ్రాన్తిక్షేప ఊహాపోహాదయోపిచ॥౨౧౨

తా॥ అనేకశాస్త్రార్థములను చెప్పుటవలనగలుగు అర్థనిర్ణయము మతియనబడును. ఇందు యుక్తమగుపనులను జేయుట, సంశయమును పోగొట్టుట, శిష్యోపదేశము, కపటోపాయముల నాడించుట, ఊహాపోహములు మొదలయినవి గలుగును.

వ్యాధిలక్షణం.

శ్లో॥ దోషోద్రేకవియోగాద్యైః జ్వరాద్యా వ్యాధిరుచ్యతే। గాత్రస్తంభశ్శ్లథాంగత్వం కూజితం ముఖకూణనం॥౨౧౩॥ వృథాకృతాంగవిక్షేపో నిశ్వాసాద్యాస్తు విక్రియాః। సశీతో దాహయుక్తశ్చ ద్వివిధః పరికీర్తితః॥

తా॥ దోషోద్రేకముచేతను, వియోగాదులచేతను, గలుగు జ్వరము వ్యాధియనబడును. ఇందు దేహము స్తంభించుట, అంగము బిగితగ్గిపోవుట, అఱచుట, ముఖము వంకరపోవుట, వ్యర్థమగు అంగవిక్షేపము జేయుట, నిట్టూర్పు మొదలయినవి గలుగును. ఆజ్వరము శీతజ్వరమని, దాహజ్వరమనిన్ని ఇరుదెరంగులౌను.   ...

శీతజ్వరవ్యాధిర్యథా.

శ్లో॥ శీతజ్వరేతు చేష్టాస్స్యుస్సంతాపశ్చాంగసాదనం।
హనుసంచలనం బాష్పః సర్వాంగోత్కంపకూజితే॥౨౧౪
జానుకంపనరోమాంచ ముఖశోషాదయోపిచ।

తా॥ శీతజ్వరమందు తాపము, దేహము చిక్కుట, చెక్కిళ్లు చలించుట, కన్నీరు, సర్వాంగమును వణకుట, అఱచుట, మోకాళ్లు వణకుట, పులకరింపు, ముఖము వాడుట, మొదలయినవి గలుగును.   దాహజ్వరోయథా.

శ్లో॥ దాహజ్వరేతు విజ్ఞేయా శ్శీతమాల్యాదిధారణం॥౨౧౫
పాణిపాదపరిక్షేప ముఖశోషాదయోపిచ।

తా॥ దాహజ్వరమందు చల్లనిపూలదండ మొదలయినవానిని ధరించుట, చేతులు కాళ్లు ఎత్తియెత్తి వేయుట, మొగము వాడిపోవుట, మొదలయినవి గలుగును.

ఉన్మాదలక్షణం.

శ్లో॥ ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రాంతిః వియోగాదిష్టనాశతః॥౨౧౬

తా॥ వియోగము, ఇష్టనాశనము, వీనివలనగలుగు చిత్తవిభ్రమము, ఉన్మాదమనబడును.   వియోగజోన్మాదోయథా.

శ్లో॥ వియోగజేతు చేష్టాస్స్యుర్ధావనం పరిదేవనం।
అసంబద్ధప్రలపనం శయనం సహసోత్థితిః॥౨౧౭
అచేతనైస్సహాలాపో నిర్నిమిత్తస్మితాదయః।

తా॥ వియోగజోన్మాదమందు పరుగెత్తుట, పరిదేవనము, సంబంధములేని పలుకులు

పలుకుట, పందుకొనియుండుట, త్వరగాలేచుట, ప్రాణములేనివానితో మాటలాడుట, కారణములేకనవ్వుట, మొదలయినవిగనుగును. ...

ఇష్టనాశోన్మాదో యథా.

శ్లో॥ ఇష్టనాశకృతోన్మాదె భస్మాదిపరిలేపనం॥ ౨౧౯

నృత్తగీతాదిరచనా తృణాదెమాల్యధారణం।

అత్రోన్మాదెపిసకలా ప్రాగుక్తావిక్రియామతాః॥ ౨౨౦

తా॥ ఇష్టనాశోన్మాదమందు భస్మము మొదలయినవానినిబూసికొనుట, నృత్తము గీతము మొదలయినవిచేయుట, తృణము మొదలయినవానిదండలనుధరించుట, ఇవియునువియోగజోన్మాదమందు జెప్పినక్రియలునుగలుగును. ...

మరలక్షణం.

శ్లో॥ వాయోర్ధనంజయస్యాపి విప్రయోగో మహాత్మనః।

శరీరావచ్ఛేదవతో మరణంనామతద్భవేత్॥ ౨౨౧

ఏతచ్చద్వివిధంప్రోక్తం వ్యాధిజంచాభిఘాతజం।

తా॥ సర్వాంగవ్యాపిగానుండుధనంజయవాయువుయొక్క నిర్గమముమరణమనబడును. ఈమరణము వ్యాధిజమని, అభిఘాతజమని, ఇరుదెఱగులౌను.

వ్యాధిజమరణంయథా.

శ్లో॥ ఆద్యేత్వసాధ్యవ్యాధ్యుత్థా విషూచ్యాదిసముద్భవె॥ ౨౨౨॥ అనుభావా అమీప్రోక్తా అవ్యక్తాక్షరభాషణం । వివర్ణగాత్రతామంద శ్వాసోక్తి స్తంభమీలనాః॥ ౨౨౩॥ హిక్కాపరిజనాపేక్షా నిశ్చేష్టేంద్రియతాదయః।

తా॥ అసాధ్యమైనవ్యాధి రోగము విషూచి మొదలయిన వానిచేతగలుగువ్యాధిజమరణమందు-కొతుకుచుమాటలాడుట, దేహకాంతిమాఱిపోవుట, మెల్లగాశ్వాసమువిడుచుట, మాటనిలిచిపోవుట, నేత్రమీలనము, హిక్క, పరిజనములనపేక్షించుట, ఇంద్రియచేష్టలణగుట, మొదలయినవిగలుగును. ... ...

అభిఘాతమరణం యథా.

శ్లో॥ ద్వితీయంఘాతపతన దేహెబంధవిషాదిజం॥ ౨౨౪॥ తత్రఘాతభవే భూమి పతనక్రందనాదయః। విషంతువత్సనాభాద్య మష్టావేతా స్తదుద్భవాః॥ ౨౨౫॥ కార్శ్యకంపో దాహో హిక్కా ఫేనశ్చకంధరాభంగః। జడతామృతిరితికథితాః పతనాద్యభిఘాతజాశ్చేష్టాః॥ ౨౨౬ *

తా॥ ఘాతము, పడుట, దేహబంధనము, విషము, వీనిచేగలుగునదియభిఘాతజమరణము. అందు ఘాతజమందు నేలబడుట, ఏడ్చుట, మొదలయినవి. వసనాభి మొదలయినదివిషము. పతనాదులయిన యభిఘాతమువలనగలుగుచేష్టలు చిక్కిపోవుట, వణకుట, తాపము, హిక్క, ఫేనము, కంధరాభంగము, జడత, మరణము, మొదలయినవి.

త్రాసలక్షణం.

శ్లో॥ త్రాసస్స్యాచ్చిత్తచాంచల్యం విద్యుత్క్రవ్యాదగర్జితైః। తథాభూతభుజంగాద్యైర్విజ్ఞేయా స్తత్రవిక్రియాః॥౨౨౬॥ఉత్కంపగాత్రసంకోచరోమాంచస్తంభగద్గదాః। ముహుర్నిమేషవిభ్రాంతి పార్శ్వస్థాలంబనాదయః॥౨౨౭ ... ...

తా॥ మెఱపు, రాక్షసులు, ఉరుము, పిశాచము, సర్పము మొదలైనవానిచేగలుగు చిత్తచాంచల్యము త్రాసమనబడును. ఇందు ఉత్కంపము, దేహసంకోచము, రోమాంచము, స్తంభము, గద్గదము, అడుగడుగునకు ఱెప్పపాట్లు, భ్రమ, ప్రక్కనుండువారిని పట్టుకొనుట, మొదలైనవిగలుగును. ... ...

వితర్కలక్షణం.

శ్లో॥ ఊహోవితర్కస్సందేహ విమర్శప్రత్యయాదిభిః।
జనితోనిర్ణయోర్థస్య అసత్యస్సత్యఏవచ॥ ౨౨౮
అత్రానుభావాస్స్యురమీ భ్రూశిరఃకంపనాదయః।

తా॥ సందేహము, నిశ్చయము, మొదలైనవానిచేగలుగు ఊహాత్మకమును సత్యాసత్యనిర్ణయము, వితర్కమనబడును. దీనియందు కనుబొమలెగురవేయుట, తలయూఁడించుట మొదలయినయనుభావములుగలుగును. ... ...

శ్లో॥ ఉత్తమాధమమధ్యేషు సాత్వికవ్యభిచారిణః॥ ౨౩౦
విభావాఅనుభావాశ్చ వర్ణనీయాయథోచితం।

తా॥ ఉత్తమ అధమ మధ్యమ స్వభావముగలవారియందు విభావానుభావసాత్వికభావవ్యభిచారిభావములు యథోచితముగ వర్ణింపదగినవి. ...

శ్లో॥ స్వాతంత్ర్యాత్పారతంత్ర్యాచ్చ ద్వివిధావ్యభిచారిణః॥ ౨౩౧
పరపోషకతాంప్రాప్తాః పరతంత్రాఇతీరితాః।
తదభావేస్వతంత్రాస్స్యుః భావాఇతిచ తేస్మృతాః॥ ౨౩౨

తా॥ వ్యభిచారిభావములు స్వాతంత్ర్యపారతంత్ర్యములవలన ఇరుదెఱగులౌచున్నవి. ఇతరపోషణమును బొందినపుడు పరతంత్రములనియును, అట్లులేకున్నపుడు స్వతంత్రములనియును జెప్పబడును. ... ...

వ్యభిచారిభావానాం దశాచతుష్టయలక్షణం.

శ్లో॥ ఉత్పత్తిసంధిశాబళ్య శాంతయోవ్యభిచారిణాం। దశాశ్చతస్రస్స్యుస్తేషాముత్పత్తిర్భావసంభవః॥ ౨౩౩॥ సరూపమసరూపంవా భిన్నకారణకల్పితం। భావద్వయంమిళితిచే త్సంధిరితికథ్యతే॥ ౨౩౪॥ శబళత్వంహిభావానాం సంమర్దస్స్యాత్పరస్పరం। అత్యారూఢస్యభావస్య విలయశ్శాంతిరుచ్యతే॥ ౨౩౫ ... ...

తా॥ ఉత్పత్తియని, సంధియని, శాబళ్యమని, శాంతియనియు, వ్యభిచారిభావములు

కు నాలుగవస్థలుగలవు. ఇందు ఉత్పత్తియనునదిభావముగలుగుట. సరూపములైనను, అసమానరూపములైనను, భిన్నకారణములచేతకల్పితములైనరెండుభావములు చేరెనేని సంధియనబడును. భావములుఒకదానినొకటియొరయుట శబళత్వమనబడును. ... త్యారూఢమైనభావముయొక్క లయముశాంతియనబడును.

శ్లో॥ ఆభాసతాభవేదేషా మనౌచిత్యప్రవర్తనం।
అసత్యత్వాదయోగ్యత్వా దనౌచిత్యంద్విధామతం॥ ౨౩౬

తా॥ ఈభావములకుఅనౌచిత్యప్రవర్తనముఆభాసతయనబడును. ఆయనౌచిత్యము అసత్యానౌచిత్యమనియు, అయోగ్యానౌచిత్యమనియు, ఇరుదెఱగులౌను.

అనౌచిత్యద్వితయలక్షణం.

శ్లో॥ అసత్యత్వకృతంతత్స్యా దచేతనగతంతుయత్।
అయోగ్యత్వకృతంప్రోక్తం నీచతిర్యగ్జనాశ్రయం॥ ౨౩౭

తా॥ అచేతనగతమైయుండునది అసత్యముచేతజేయబడినదియగును. నీచతిర్యగ్జనాశ్రయమైయుండునది అయోగ్యత్వకృతమనిచెప్పబడును.

అథస్థాయినోనిరూప్యంతే.

శ్లో॥ సజాతీయైర్విజాతీయై రభావైర్యేత్వతిరస్కృతాః। క్షీరాబ్ధివన్నయం త్యన్యాన్ స్వాత్మత్వంస్థాయినోహితే॥ ౨౩౮॥ తేత్వష్టావితివిజ్ఞేయాః స్థాయినోమునిసంమతాః। రత్యుత్సాహశోకశ్చ విస్మయశ్చతతఃపరం॥ ౨౩౯॥ హాసోభయజుగుప్సేచ క్రోధోనాట్యేప్రకీర్తితాః।

తా॥ సజాతీయవిజాతీయభావములచేత అతిరస్కృతములై క్షీరసముద్రమువలె నితరభావములనుస్వాత్మత్వమునుబొందించుకొనునవిస్థాయిభావములు. అవియెనిమిదివిధములని ఋషులచేనొప్పబడినవి. వానిపేళ్లువివరింపబడుచున్నవి. రతి, ఉత్సాహము, శోకము, విస్మయము, హాసము, భయము జుగుప్స, క్రోధము— ఇవినాట్యమందు జెప్పబడినవి.

రతిస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ యూనోరన్యోన్యవిషయా స్థాయినీచ్ఛారతిర్భవేత్॥ ౨౪౦॥ నిసర్గాణాభియోగేన సంసర్గేణాభిమానతః। ఆత్మోపమాదివిషయై రేతాస్స్యు స్తత్రవిక్రియాః॥ ౨౪౧॥ కటాక్షపాతభ్రూక్షేప ప్రియవాగాదయోపిచ।

తా॥ స్వభావము, సహవాసము, సంబంధము, అభిమానము, ఆత్మోపమాదివిషయములు. వీనిచేతనాయికానాయకులమనస్సునగలుగుఅన్యోన్యవిషయమైన ఇచ్ఛావిశేషము రతిస్థాయియౌను. అందు కడగంటిచూపు, కనుబొమలెగురవేయుట, ప్రియవాక్యము మొదలైనవిగలుగును. ... ...

శ్లో॥ అంకురపల్లవకలికా ప్రసూనఫలభావభాగయంక్రమశః॥ ౨౪౨
ప్రేమామానఃప్రణయః స్నేహోరాగోనురాగఇతి।

తా॥ వరుసగనంకురము, చిగురు, మొగ్గ, పుష్పము, ఫలమును, పోరతిస్థాయిభావము—

ప్రేమయనియు, మానమని, ప్రణయమని, స్నేహమని, రాగమని, అనురాగమనియు, ఈపే ళ్లనుబొందుచున్నది.

ప్రేమలక్షణం.

శ్లో॥ సప్రేమా ప్రేమసహితం యూనోర్యద్భావబంధనం॥ ౨౮౩

తా॥ నాయికానాయకులప్రీతిసహితమైనమనస్సులకలయిక ప్రేమయనబడును

మానలక్షణం.

శ్లో॥ యత్తు ప్రేమానుబంధేన స్వాతంత్ర్యాద్ధృదయంగమం।
బధ్నాతిభావకౌటిల్యం సమాన ఇతిగీయతే॥ ౨౮౪

తా॥ నాయికానాయకులకు ప్రేమబంధముచేతిస్వాతంత్ర్యమువలనగలుగు కౌటిల్యముమానమనబడును. ... ...

ప్రణయలక్షణం.

శ్లో॥ బాహ్యాంతరోపచారైర్య త్స్వేమమానోపకల్పితైః।
బధ్నాతిభావవిస్రంభం సోయంప్రణయఉచ్యతే॥ ౨౮౫

తా॥ నాయికానాయకులమానోపకల్పితములైన బాహ్యాంతరోపచారములచేత విస్రంభమునుగలగజేయు ప్రేమప్రణయమనబడును.

స్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ విస్రంభేపరమాంకాష్ఠా మారూఢేదర్శనాదిభిః।
యత్రద్రవత్యంతరంగం సస్నేహ ఇతికథ్యతే॥ ౨౮౬
సత్రేధాకథ్యతే ప్రౌఢ మందమధ్యమభేదతః।

తా॥ నాయికానాయకులవిస్రంభముచూపు మొదలైనవానిచేతపూర్ణముకాగా శయ్యందుమనసుకఱగుచున్నదో యది స్నేహమనబడును. ఆస్నేహము ప్రౌఢస్నేహ నియు, మందస్నేహమనియు, మధ్యస్నేహమనియు, మూడగులజెప్పబడినది.

ప్రౌఢస్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రభానాదిభిరజ్ఞాత చిత్తవృత్తిప్రియోజనే॥ ౨౮౭
ఇతరక్లేశకారీయః సప్రౌఢస్నేహ ఉచ్యతే।

తా॥ తోచుట మొదలైనవానిచేత నెఱుగబడనిచిత్తవృత్తిగలనాయకునియందు క్లేశకారియైనస్నేహము ప్రౌఢస్నేహమనబడును. ...

మందస్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ ద్వయోరన్యస్యమానాదౌ తదన్యస్యకరోతియః॥ ౨౮౮
నైవాపేక్షాంనచోపేక్షాం సస్నేహోమంద ఉచ్యతే।

తా॥ నాయికానాయకులలో ఒకరికికోపము మొదలైనదికలిగియున్నప్పుడు రెం వారికిఉపేక్షాపేక్షలనుజేయక యుండునదిమందస్నేహమనబడును.

మధ్యస్నేహలక్షణం.

శ్లో॥ ఇతరానుభవాపేక్షా మీక్షతేయస్సమధ్యమః॥ ౨౮౯

తా॥ ఇతరానుభవాపేక్షనుయెదురుచూచుచున్నదిమధ్యమస్నేహమనబడును.

రాగలక్షణం.

శ్లో॥దుఃఖమప్యధికంచిత్తే సుఖత్వేనైవరజ్యతే।
యేనస్నేహప్రకర్షేణ సరాగఇతికథ్యతే॥౨౫౦
కుసుంభనీలమాంజిష్ఠ రాగభేదేనసత్రిధా।

తా॥ ఏస్నేహాతిశయమువలనమనసునదుఃఖమ్మునుసుఖమువలెనేతోచుచున్నదో యదిరాగమనబడును. ఆరాగము కుసుంభరాగమనియు, నీలరాగమనియు, మాంజిష్ఠరాగమనియు,ము త్తెఱగులౌను. ...

కుసుంభరాగలక్షణం.

శ్లో॥కుసుంభరాగస్సజ్ఞేయో యశ్చిత్తేరజ్యతేక్షణాత్॥౨౫౧
అతిప్రకాశమానోపి క్షణాదేవవినశ్యతి।

తా॥ ఏరాగముమనసునక్షణకాలముననేకలుగునదియును,అధికముగప్రకాశించుచున్నదైనను,తత్క్షణమేమాయునదియునౌ,అదికుసుంభరాగమనబడును.

నీలరాగలక్షణం.

శ్లో॥నీలరాగస్తుయస్సక్తో నాపైతినచదీప్యతే॥ ౨౫౨

తా॥ ఏది మనసునసక్తమై మాఱకుండను,ప్రకాశించకుండను,ఉన్నదో యది నీలరాగమనబడును. మాంజిష్ఠరాగలక్షణం.

శ్లో॥అచిరేణైవసంసక్త శ్చిరాదపినశ్యతి।
అతీవభాసతేయోసౌ మాంజిష్ఠారాగఉచ్యతే॥ ౨౫౩

తా॥ఏది చిత్తమందుత్వరగసంసక్తమైయెన్నటికినిమాఱకప్రకాశించుచున్నదో యది మాంజిష్ఠరాగమనబడును. ... ...

అనురాగలక్షణం.

శ్లో॥రాగఏవస్వసంవేద్య దశాప్రాప్త్యాప్రకాశితః।
యావదాశ్రయవృత్తిశ్చే దనురాగఇతీరితః॥ ౨౫౪
అన్యేప్రీతింరతేర్భేద మామనంతిమనీషిణః॥

తా॥ ముందుచెప్పినరాగమేతనసంవేద్యదశనుపొందుటచేతప్రకాశితమై ఆశ్రయ ముండువఱకుండునేని యది అనురాగమనబడును. కొందఱుప్రీతినిరతిభేదమనిచెప్పుదురు. ఉత్సాహస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥శక్తిధైర్యసహాయాద్యై శ్శ్లాఘ్యేషుకర్మసు॥ ౨౫౫॥ సత్వరామానసీవృత్తి రుత్సాహస్తత్రనిక్రియాః। కాలాద్యవేక్షణంధైర్య త్యాగారంభాదయోపిచ ॥ ౨౫౬ ॥ సహజాహార్యభేదేన సద్విధాపరికీర్తితః॥

తా॥శ్లాఘ్యములైనకార్యములయందు శక్తి, ధైర్యము, సహాయము, మొదలైనవానిచేతత్వరగాప్రవర్తించుమనోవ్యాపారము - ఉత్సాహస్థాయియౌను. అందుస

మయమునుచూచుట, ధైర్యము, త్యాగము, ఆరంభము, మొదలైనవిగలుగును. ఇది స్వభావోత్సాహస్థాయియనియు, ఆహార్యోత్సాహస్థాయియనియు, ఇరుదెఱఁగులౌను.

శోకస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ బంధువ్యాపత్తిదౌర్గత్య ధననాశాదిభిఃకృతః ॥ ౫౭౭
చిత్తక్లేశకరశ్శోక స్తత్రచేష్టావివర్ణతా।
బాష్పోద్గమోముఖశోష స్తంభనిశ్వసితాదయః॥ ౫౭౮

తా॥ బంధువిషయమైనవిపత్తు, దుర్గతి, ధననాశము, మొదలైనవానిచేగలుగు చిత్తక్లేశకరమైనవృత్తి శోకస్థాయియనబడును. అందు దేహకాంతిమాఱుట, కన్నీరుకలుగుట, ముఖమువాడుట, స్తంభము, నిట్టూర్పు మొదలైనవిగలుగును.

విస్మయస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ లోకోత్తరపదార్థానా మపూర్వాలోకనాదిభిః।
విస్తారశ్చేతసోయస్తు విస్మయస్సనిగద్యతే॥ ౫౭౯
క్రియాస్తత్రాక్షివిస్తారో సాధూక్తిపులకాదయః।

తా॥ లోకోత్తరమైనపదార్థములను అపూర్వముగఁజూచుట, వీనిచేగలుగుమనోవిస్తారమువిస్మయస్థాయియనబడును. ఇందు నేత్రవైశాల్యము, శ్లాఘించుట, పులకరింపు మొదలైనక్రియలుగలవు. ... ...

హాసస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ భాషణాకృతివేషాణాం క్రియాయాశ్చవికారతః॥ ౫౮౦॥ లౌల్యాదేవపరస్థానా మేషామనుకృతేరపి। వికారశ్చేతసోహాస స్తత్రచేష్టాస్సమీరితాః॥ ౫౮౧॥ దృష్టేర్వికాసోనాసోష్ఠ కపోలస్పందనాదయః।

తా॥ పలుకులు ఆకారము వేషము పని వీనివికారముచేతను, ఇవిపరస్థితివానులవైనయెడసహజముగాఉండినను, వెక్కిరించుటచేతను, గలుగుమనోవికారము హాసస్థాయియనబడును. ఇందు వికారపుచూపు, ముక్కు పెదవి చెక్కిళ్లు వీనికదలిక, మొదలైనవిగలుగును. ...

భయస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ భయంతుమంతునాఘోర దర్శనశ్రవణాదిభిః ॥ ౫౮౨॥ చిత్తస్యాతీవ చాంచల్యం తత్ప్రియోనీచమధ్యయోః। ఉత్తమస్యతుజాయేత కరణైరతికారణైః॥ ౫౮౩॥ అనుభావోస్యభవేత్కంప ముఖసంశోషణాదిభిః।

తా॥ ఆకస్మికముగాభయంకరవస్తువులనుజూచుట వినుట మొదలైనవానిచేతను, తప్పిదముచేతను, గలుగు మిక్కిలిచిత్తచాంచల్యము భయస్థాయియనబడును. ఇది ఉత్తమ మధ్యమ నీచాశ్రయమైనమూడుతెఱఁగులౌను. దీనిని వణకుట, ముఖమువాడుట, మొదలైనవానిచే నెఱుఁగవచ్చును. ... ...

జుగుప్సాస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ అహృద్యానాంపదార్థానాం దర్శనశ్రవణాదిభిః॥ ౨౬౪॥ మనస్సంకోచనంయత్స్యా జ్జుగుప్సాతత్రవిక్రియాః। నాసాపిధానంత్వరితా గతిరాస్యవిఘూర్ణనం॥౨౬౫॥సర్వాంగధూననంకుత్సా ముహుర్నిష్ఠీవనాదయః।

తా॥ అయోగ్యవస్తువులను చూచుట వినుట మొదలైనవానిచేగలుగుమనస్సంకోచముజుగుప్సాస్థాయియనబడును. ముక్కుమూసికొనుట, వేగముగబోవుట, ముఖమునువంకరచేసికొనుట, సర్వాంగధూననము, అసహ్యపడుట, మాటిమాటికిఉమ్మివేయుట, మొదలైనవిగలుగును. ...

క్రోధస్థాయిలక్షణం.

శ్లో॥ భవేత్ప్రజ్వలనంక్రోధః పురాక్షేపాదిసంభవః॥౨౬౬
ఫుల్లనాసాపుటోద్వృత్త తారకాద్యనుభావయుక్।
శత్రుభృత్యసుహృత్పూజ్యా శ్చత్వారోవిషయామతాః॥౨౬౭

తా॥ పురాక్షేపాదులచేగలుగుమనఃప్రజ్వలనము క్రోధస్థాయియనబడును. ఇది ఫుల్లనాసాపుటము, గిరగిరతిరుగునల్లగ్రుడ్లు, మొదలైనఅనుభావములనుగలదై యుండును. దీనికి శత్రువులు, భృత్యులు, స్నేహితులు, పూజ్యులు, ఈనలుగురువిషయులనబడుదురు.

శత్రువిషయక్రోధోయథా.

శ్లో॥ ముహుర్దష్టోష్ఠతాభంగో భ్రుకుట్యాదంతఘట్టనం।
హస్తనిష్పీడనంగాత్ర ప్రకంపోస్త్రస్యవీక్షణం॥౨౬౮
స్వభుజాపేక్షణంకంఠ గర్జాద్యాశ్శత్రవక్రుధి।

తా॥ శత్రువిషయక్రోధమందు అడుగడుగునకుపెదవులుకొఱుకుకొనుట, కనుబొమలువంకరయగుట, పండ్లుకొఱుకుట, చేతులనుపిసుకుకొనుట, దేహమువణకుట, అస్త్రమునుజూచుట, తనభుజములనుజూచుకొనుట, గర్జించుట, మొదలైనవిగలుగును.

భృత్యవిషయక్రోధోయథా.

శ్లో॥ భృత్యక్రోధేతుచేష్టాస్స్యు ర్నేత్రాంతపతదశ్రుతా॥౨౬౯
తూష్ణీంధ్యానంచనైశ్చల్యం శ్వసితానిముహుర్ముహుః।
హసనంవినమ్రముఖతా భుగ్నదృష్ట్యాదయోమతాః॥ ౨౭౦

తా॥ భృత్యక్రోధమందు కన్నీరుకారుట, ఊరకధ్యానించుట, కదలకయుండుట, అడుగడుగునకునిట్టూర్పులువిడుచుట, మాటలాడకయుండుట, తలవంచుకొనుట, భుగ్నదృష్టి, మొదలైనవిగలుగును. ... ...

మిత్రక్రోధోయథా.

శ్లో॥ మిత్రక్రోధేతుచేష్టాస్స్యుః భావగర్భవిభూషణం।
భ్రూభేదనిటలస్వేద కటాక్షారుణిమాదయః॥౨౭౧

తా ॥ మిత్రక్రోధమందు భావగర్భముగభాషించుట, కనుబొమ్మలుభేదపడుట, నెసటచెమటగలుగుట, కన్నులుఎఱ్ఱనౌట, మొదలైనవిగలుగును.

పూజ్యక్రోధోయథా.

శ్లో॥ పూజ్యక్రోధేతుచేష్టాస్స్యుస్స్వనిందానమ్రవక్త్రితా।
అనుత్తరప్రదానాంగస్వేదగద్గదతాదయః॥ ౨౭౨

తా॥ పూజ్యక్రోధమందు తన్నుతానునిందించుకొనుట, తలవంచుకొనుట, ప్రత్యుత్తరముచెప్పకుండుట, దేహమునచెమటగలుగుట, కంఠగద్గదము మొదలైనవిగలుగును.

శ్లో॥ భృత్యాదికోపత్రితయమేతత్తత్కోపోదితాః క్రియాః। మిథః స్త్రీపుంసయోరేవ రోషః స్త్రీగోచరః పునః ॥ ౨౭౩ ॥ ప్రత్యయావధిరత్రస్యుః పింగాః కుటిలేక్షణం । అధరస్ఫురణాపాంగరాగనిశ్వసితాదయః ॥ ౨౭౪

తా ॥ భృత్యాదిక్రోధత్రితయమందును దానిదానికిజెప్పబడినక్రియలుదానిదానికికలుగును. మిత్రక్రోధాంతర్గతమైన స్త్రీపురుషులకోపములయందు స్త్రీమీదిపురుషకోపము ప్రత్యయముగలుగునంతవఱకునుండును. ఇందు వంకరచూపు, పెదవులదరుట, కడగన్నులెఱ్ఱనౌట, నిశ్వాసములు మొదలైనవిగలుగును.

శ్లో॥ ద్వేధానిగదితస్త్రీణాం రోషః పురుషగోచరః। సపత్నీరోషహేతుస్స్యాదన్యస్స్యాదన్యహేతుకః॥ ౨౭౫॥ సపత్నీహేతుకోరోషః విప్రలంభే ప్రపంచ్యతే। అన్యహేతుకృతేత్వత్ర క్రియాః పురుషరోషవత్ ॥ ౨౭౬

తా ॥ పురుషవిషయమైనస్త్రీకోపము సపత్నీహేతుకమనియు, అన్యహేతుకమనియు, ఇరుదెఱగులౌను. సపత్నీహేతుకమైనరోషము విప్రలంభమందు జెప్పబడుచున్నది. అన్యహేతుకృతరోషమందు పురుషరోషమందుగలక్రియలుగలుగును.

శ్లో॥ ఏతేచస్థాయినస్సర్వే విభావైర్వ్యభిచారిభిః। సాత్వికైరనుభావైశ్చ నటాభినయగోచరాః ॥ ౨౭౭॥ సాక్షాత్కారమివానీతాః ప్రాపితాస్స్వాదురూపతాం। సామాజికానాంమనసి ప్రయాంతిరసరూపతాం॥ ౨౭౮

తా॥ విభావ వ్యభిచారిభావ సాత్వికానుభావ వ్యాపారరూపానుభావములచే సాక్షాత్కారమునుబొందింపబడినట్లు అభినయగోచరములై స్థాయిభావములు స్వాదురూపతనుబొందింపబడి సామాజికులమనసునరసత్వమునుబొందుచున్నవి.

శ్లో॥ దధ్యాదివ్యంజనైశ్చైంచామరీచ్యాదిభిరౌషధైః। గుడాదిమధురద్రవ్యైర్యథాయోగ్యంసమన్వితైః॥ ౨౭౯ ॥ యథాపాకవిశేషైశ్చ నిష్పాద్యోరసకౌదనః। నిష్పాద్యతేవిభావాద్యైః ప్రయోగేణతథారసః॥ ౨౮౦
సోయమానందసంభేదో భావకైరనుభూయతే।

తా॥ యథాయోగ్యముగగూడినపెరుగుమొదలైనవ్యంజనములచేతను, చింతపండుమిర్యాలుమొదలయినయౌషధములచేతను, బెల్లముమొదలయినమధురపదార్థములచే

తేను, పాకభేదములచేతను, అన్నమునకు రసమెట్లు కలుగుచున్నదో అట్లు విభావాదిభావములచేతను, ప్రయోగముచేతను, రసము నిష్పన్నమగుచున్నది. రసమనునది మనస్సుచే నెఱుగదగిన సుఖవిశేషము. అది భావజ్ఞులచే ఆస్వాదింపబడుచున్నది.

రసభేదానాహ.

శ్లో॥ శృంగారవీరకరుణాద్భుతహాస్యభయానకాః॥ ౨౮౧
భీభత్సశ్చ తథా రౌద్రో నాట్యేష్వష్టరసాస్స్మృతాః।

తా॥ శృంగారము, వీరము, కరుణము, అద్భుతము, హాస్యము, భయానకము, భీభత్సము, రౌద్రము, అని నాట్యమందు ఎనిమిది రసములు చెప్పబడుచున్నవి.

శృంగారరసలక్షణం.

శ్లో॥ రసేషు తత్ర శృంగారః ప్రథమం వక్ష్యతే స్ఫుటం॥ ౨౮౨॥ విభావై రనుభావైశ్చ సాత్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతా సదస్యరస్యత్వం రతిశ్శృంగార ఉచ్యతే॥ ౨౮౩॥ నాయికానాయకో వాపి తత్ర చాలంబనం మిధః। రూప యౌవనలావణ్యకులశీలాదితద్గుణైః॥ ౨౮౪॥ వాగ్భిశ్చ మధురాలాప గీత కర్మకలాదిభిః। చేష్టాభిర్భుజవిక్షేప కటాక్షహసితాదిభిః॥ ౨౮౫॥ అలంకారైస్స్రగాలేప దుకూలకటకాదిభిః। తటస్థైశ్చంద్రదీపాద్యైః భావైరుద్దీపితా తతః॥ ౨౮౬॥ కాంతదృష్టిప్రసన్నాస్యరాగాద్యైరాంగికైరపి। వాచికైర్మధురాలాప గుణసంకీర్తనాదిభిః॥ ౨౮౭॥ సాత్వికస్తంభకంపాద్యైరనుభావైః ప్రకాశితా। ఔత్సుక్యచింతాహర్షాద్యైస్సంపుష్టా సహకారిభిః॥ ౨౮౮॥ యా రతిస్థాయినీ సైవ భావాద్యైరభిరంజితా। రస్యమానా సహృదయై ర్యాతి శృంగారతామియం॥ ౨౮౯

తా॥ క్రిందజెప్పినయెనిమిది రసములలో మొదట శృంగారరసము చెప్పబడుచున్నది. విభావానుభావ వ్యభిచారిసాత్విక భావములచే సదస్యస్వాద్యత్వమును బొందిన రతిస్థాయిభావము శృంగారరసమని చెప్పబడును. ఆరతిస్థాయి నాయికానాయకులను ఆలంబనముగగలది. రూపము యౌవనము లావణ్యము కులము శీలము మొదలయిననాయికానాయకులగుణములచేతను, మధురమైనపలుకులచేతను, సంగీతవిద్య మొదలయినవానిచేతను, భుజవిన్యాసము కటాక్షము హాసము మొదలయినవానిచేతను, చేష్టలచేతను, పుష్పము గంధము వస్త్రము హస్తాభరణము మొదలయిన అలంకారములచేతను, చంద్రదీపాదులయిన తటస్థభావములచేతను, మరల ఉద్దీపితమై చక్కనిచూపు ప్రసన్నముఖరాగము మొదలయిన ఆంగికములచేతను, మధురాలాపము గుణకీర్తనము మొదలయిన వాచికములచేతను, స్తంభకంపాదులయిన సాత్వికానుభావములచేతను, ప్రకాశితమై ఔత్సుక్యము చింత హర్షము మొదలయిన సహకారులచేతను, పోషింపబడిన ఆరతియే భావములచే రంజితమై రసికులచే ఆస్వాద్యమానమై శృంగారరసమహత్త్వము బొందుచున్నది.

తం విభజతే.

శ్లో॥ విప్రలంభశ్చ సంభోగ ఇతి సద్ద్వివిధో భవేత్॥

తా॥ ఆశృంగారరసము విప్రలంభశృంగారమని, సంభోగశృంగారమని రెండువిధములౌను. విప్రలంభంలక్షయతి.

శ్లో॥ అప్రాప్తిర్విప్రలంభస్స్యాద్యూనో ర్జాతాభిలాషయోః॥ ౭౯౦॥ పాండిమగ్లానిదృష్ట్యాద్యా అనుభావా ఇహ స్మృతాః। హర్షగర్వజుగుప్సోగ్ర్యమదహాసశమైర్వినా ॥ ౭౯౧ ॥ అన్యే సంచారిణస్సర్వే భవంత్యత్ర యథోచితం॥ ... ...

తా॥ అత్యంతాసక్తిగల నాయికానాయకులకు పరస్పరము చేరికలేకయుండుట విప్రలంభమనబడును. ఇందు విరహపాండిమము, సోలినచూపు మొదలైనవి గలుగును. హర్షము, గర్వము, జుగుప్స, ఉగ్రభావము, మదము, హాసము, శమము, ఇవివినా కడమ సంచారిభావములన్నియును ప్రకృతానుగుణముగ గలుగును. ...

విప్రలంభం విభజతే.

శ్లో॥ అయోగో విరహో మానః ప్రవాసశ్శాప ఇత్యపి॥ ౭౯౨
విప్రలంభస్య పంచైతే హేతవః పరికీర్తితాః॥

తా॥ అయోగము, విరహము, మానము, ప్రవాసము, శాపము అని విప్రలంభమునకు అయిదు హేతువులు గలవు. ... ...

అయోగవిప్రలంభశృంగారలక్షణం.

శ్లో॥ ప్రాగసంగతయోర్యూనో రనురాగేషి జాగ్రతి ॥ ౭౯౩ ॥ అయోగః పారతంత్ర్యాద్యైర్విప్రలంభోభిలాషజః॥ ప్రవేశనిర్గమౌ తూష్ణీం తద్దృష్టిపథగామితా ॥ ౭౯౪॥ రాగప్రకాశనపరాశ్చేష్టాస్స్వాత్మప్రకాశనం। వ్యాజోక్తయశ్చ విజనే స్థితిరిత్యాదయోపి చ ॥ ౭౯౫ ॥ తత్ర సంచారిణో గ్లానిశంకాసూయాభ్రమో భయం।నిర్వేదౌత్సుక్యదైన్యాని చింతా నిద్రా ప్రబుద్ధతా ॥ ౭౯౬ ॥ విషాదజడతోన్మాదా మోహో మరణమేవ చ। తత్తత్సంచారిభావానాముచితాపి దశా భవేత్ ॥ ౭౯౭ ॥ క్రమేణ ప్రాప్తనైరస్య దశావస్థాస్సమాసతః। ప్రోక్తాస్తదనుసారేణ భరతేన మహాత్మనా ॥ ౭౯౮॥ ... ...

తా ॥ అతిప్రేమగల నాయికానాయకులకు ప్రథమసమాగమమునకుమునుపుగల విప్రలంభము అయోగవిప్రలంభమనబడును. ఇందు నాయకునిజూచి యింటిలోపలబోవుట, బయటవచ్చుట, ఊరక అతనిచూపునకగపడుట, తన ఆసను బయలుపఱచుచేష్టలు, తనదేహమును ప్రకాశపఱచుట, వ్యాజోక్తులు, విజనస్థలమందుండుట మొదలైనవి గలవు- గ్లానియు, శంకయు, అసూయయు, భ్రమము, భయము, నిర్వేదము, ఔత్సుక్యము, దైన్యము, చింత, నిద్ర, ప్రబోధము, విషాదము, జాడ్యము, ఉన్మాద

ము, మోహము, మరణము, ఈవ్యభిచారిభావములకుయథోచితముగ ప్రవేశముగలదు. ఈయయోగవిప్రలంభమునకు దశావస్థలుగలవని ప్రాచీనులమతమునననుసరించి భరతునిచేతనుంజెప్పబడినవి. ... ...

దశావస్థానిరూపయతి.

శ్లో॥ చక్షుఃప్రీతిశ్చింతా సంకల్పోగుణనుతిఃక్రియాద్వేషః।
తాపోలజ్జాత్యాగో న్మాదౌమూర్ఛామృతిర్దశావస్థాః॥ ౨౯౯

తా॥ చక్షుఃప్రీతి, చింత, సంకల్పము, గుణనుతి, క్రియాద్వేషము, తాపము, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, మృతి అనునవి పదియవస్థలు. ...

చక్షుఃప్రీతిలక్షణం- ౧టిది.

శ్లో॥ చక్షుఃప్రీతిస్స్యాత్ప్రహరమ్యే దృష్టేవాలంబనేశ్రుతే।
కౌతుకస్వేదరోమాంచ హర్షవిస్మయసాధ్వసైః॥ ౩౦౦
చాపలస్తంభలజ్జాద్యై రనుభావ్యోభవేదయం॥

తా॥ రమ్యమైన ఆలంబనము వినబడినదిగాని, చూడబడినదిగాని కాగాదానియందుగలిగినఇచ్ఛచక్షుఃప్రీతియనబడును. ఇది సంతోషము, పులకరింపు,హర్షము, సాధ్వసము, చాపలము, స్తంభము, సిగ్గు మొదలైనవానిచేతభావింపదగినది.

చింతాలక్షణం- ౨వది.

శ్లో॥ కేనోపాయేనసంసిద్ధ్యే త్కదాతేనసమాగమః॥ ౩౦౧॥ దూతీముఖేన కింవాచ్య మిత్యాద్యూహోవిచింతనం।అత్రానుభావానిశ్వాసధ్యానస్రస్తాంగతాదయః ॥ ౩౦౨ ॥ వలయాదిపరామర్శస్వేదాంబుపుళకాదయః। శయ్యాసనాదవిద్వేష ఇత్యాద్యాస్స్మరకల్పితాః॥ ౩౦౩॥ నిర్లక్ష్యవీక్షణంచైవ మాద్యాస్సుర్విక్రియామతాః ॥

తా॥ కోరిక ఏయుపాయముచేత ఈడేరును అతనితోడఎప్పుడుకూడికకలుగును చెలులతోఏమిచెప్పిపంపవచ్చును అని ఊహించుటచింతయనబడును. ఇందునిట్టూర్పు, ధ్యానము, దేహముసోలుట, హస్తాభరణాదులను చేతితోతడపుట, చమట, పులకరింపు, శయ్యాసనాదులయందు విద్వేషము, నిర్లక్ష్యవీక్షణము మొదలైనవిగలుగును.

సంకల్పావస్థాలక్షణం- ౩వది.

శ్లో॥ మనోరథస్స్యాత్సంకల్ప స్తత్సమాగమగోచరః॥ ౩౦౪
ఔత్సుక్యస్వేదరోమాంచ స్మృతిశ్వాసాక్షిమీలనైః।
బాహ్యార్థస్యాపరిజ్ఞానే నానుభావ్యోభవేదసౌ ॥ ౩౦౫

తా॥ నాయకసమాగమగోచరమైనమనోరథము సంకల్పమనబడును. ఈయవస్థయందు ఔత్సుక్యము, స్వేదము, రోమాంచము, స్మరణము, శ్వాసము, కన్నులుమూసికొనుట, బాహ్యవ్యాపారముతెలియకయుండుట, మొదలైనవిగలుగును.

గుణనుతిలక్షణం- ౪వది.

శ్లో॥ భవేద్గుణనుతిస్తస్య రూపాదిపరికీర్తనం ॥౩౦౬॥ రోమాంచోగద్గదా వాణీ భావావరణవీక్షణం। తత్సంగచింతనం సఖ్యా గండస్వేదాదయోపి చ ॥౩౦౭॥ ఔత్సుక్యహర్షస్మృత్యాద్యా అనుభావా ఇహస్మృతాః॥*

తా॥ నాయకుని రూపము మొదలైనగుణములనుబాగడుట గుణనుతియనబడును. ఇందు రోమాంచము, డగ్గుత్తుకగలపలుకులు, సాభిప్రాయముగజూచుట, చెలికత్తెలతో ఆతనిసంగమమునుగురించియోచించుట, కపోలములయందుచెమట, ఉత్సాహము, హర్షము, స్మరించుట మొదలైనవిగలుగును. ... ...

క్రియాద్వేషలక్షణం- ౫వది.

శ్లో॥ క్రియాద్వేషస్తతోన్యత్ర విద్వేషొభోజ్యవస్తుని ॥౩౦౮
చింతానిశ్వాసదైన్యాశ్రు కళాజాగరపాండుతాః।
విషాదోగ్లానిరిత్యాద్యా అనుభావాస్తదుద్భవాః॥౩౦౯

తా॥ నాయకునితప్ప ఇతరములైన భోజ్యవస్తువులయందుగలుగుద్వేషము క్రియాద్వేషమనబడును. ఇందు చింత, నిశ్వాసము, దైన్యము, కన్నీరువిడుచుట, నిదురలేకయుండుట, వెలవెలపోవుట, విషాదము, సోలుటమొదలైనవిగలుగును. ...

తాపలక్షణం- ౬వది

శ్లో॥ తత్ప్రాప్తేర్విప్రకర్షేణ తాపస్స్యాత్కామజోజ్వరః।
వైవర్ణ్యమశ్రువైస్వర్యం శయనేపరివర్తనం॥౩౧౦
నిశ్వాసముఖశోషాద్యా అనుభావాస్తదుద్భవాః।

తా॥ ప్రియునిరాకయొక్కవిలంబమునగలుగుకామజ్వరముతాపావస్థయనబడును. ఇందు వైవర్ణ్యము, కన్నీరు, స్వరభంగము, పడకలోపొరలుట, నిట్టూర్పు, ముఖమువాడుట, మొదలైనవిగలుగును. ... ...

లజ్జాత్యాగలక్షణం- ౭వది.

శ్లో॥లజ్జాత్యాగస్త్రిపాహాని రౌత్సుక్యాదిసముద్భవా॥౩౧౧
ఉల్లంఘనంభవేద్వాచాం గౌరవాగణనంతథా।
విషాదోవ్యగ్రతాదైన్య మిత్యాద్యైరనుభావ్యతె॥౩౧౨

తా॥ ఔత్సుక్యముమొదలైనవానిచేత సిగ్గునువీడుటలజ్జాత్యాగమనబడును. ఇది ఆజ్ఞనుమీఱుట, గౌరవమునుతలపకుండుట, విషాదము, వ్యగ్రత, దైన్యముమొదలైనవిగలుగును. ... ...

ఉన్మాదలక్షణం- ౮వది.

శ్లో॥సర్వావస్థాసుసర్వత్ర తన్మనస్కతయాసదా। అతస్మింస్తదితిభ్రాంతి రున్మాదోవిరహోద్భవః॥౩౧౩॥ తత్రచేష్టాస్తువిజ్ఞేయా ద్వేషస్స్వేష్టేపివస్తుని। దీర్ఘోష్ణముహుశ్చనిశ్వాసోనిర్నిమేషతయాస్థితిః॥౩౧౪॥ అనిమిత్త

స్మితధ్యాన గానమోహోదయోపిచ। అకాండగమనోత్థానశంకాద్యా అ
పివిక్రియాః॥ ౩౧౫॥ విషాదమదరోషాద్యా అనుభావా ఇహస్మృతాః॥ *

తా॥ ఎప్పుడును సర్వావస్థలయందును నాయకునియందు దత్తచిత్తురాలై యుండుటచేత ఒకవస్తువు మఱియొకవస్తువుగా తోచుట విరహమువలనగలిగిన ఉన్మాదమనబడును. ఇందు తనయిష్టవస్తువునందుగూడ ద్వేషము, నిట్టూర్పు, ఱెప్పపాటులేమి, హేతువులేకనవ్వుట, ధ్యానించుట, పాడుట, మూర్ఛపోవుట, నిమిత్తములేకనడచుట, లేచుట, శంకమొదలైనవి, విషాదము, మదము, రోషము ఈయనుభావములుగలుగును.

మూర్ఛాలక్షణం - ౯వది.

శ్లో॥ తాపోత్కర్షాత్తదప్రాప్త్యా మూర్ఛాజ్ఞానక్షయోముహుః॥ ౩౧౬॥ ఇ
దమిష్టమనిష్టంత దితివేత్తినకించన। నోత్తరంభాషతేప్రశ్నే నేక్షతేన
శృణోతిచ॥ ౩౧౭ ॥ క్రమేణమందాఃపుచ్ఛ్వాస నిశ్వాసౌనష్టచేష్టతా।
స్పర్శానభిజ్ఞతేత్యాద్యా భవంత్యత్రానుభావకాః॥ ౩౧౮

తా॥ నాయకుడురానందున అధికతాపముచేత జ్ఞానముక్షయించుటమూర్ఛయనబడును. ఇందు ఇష్టమునుఅనిష్టమును దెలియకుండుట, పిలిచినను పలుకకుండుట, చూపులేకుండుట, చెవివినకుండుట, క్రమముగా ఉచ్ఛ్వాసనిశ్వాసములు మందములగుట, చేష్టలులేకయుండుట, అంటిన దెలియకుండుట ఇవిమొదలైనయనుభావములుగలుగును.

స్మృతిలక్షణం-౧౦ వది.

శ్లో॥ స్మరోత్థామరణేచ్ఛాచే స్మృతిరిత్యభిధీయతే। లీలాశుకవినోదాది న్యా
సస్నిగ్ధసఖీకరే॥ ౩౧౯॥ కలకంఠకలాలాప శ్రుతిర్మందానిలాశ్రయః।
జ్యోత్స్నాప్రవేశమాకంద మంజరీప్రేక్షణాదయః॥ ౩౨౦॥ ఉద్బంధ
నాదిసంనాహ స్సాస్రదృష్ట్యాదయ స్త్విహ॥ ...

తా॥ మన్మథవ్యాపారముచేగలుగుమరణేచ్ఛ స్మృతియనబడును. ఇందు విలాసపుచిలుకతోడియాట మొదలయినవానిని సఖులచేత ఒప్పగించుట, కోవెలలముద్దుపలుకులను వినుట, మందమారుతమును ఆశ్రయించుట, వెన్నెలలోనికిబోవుట, మామిడిపూగొత్తులనుజూచుట, ఉరిమొదలైనవానిని సిద్ధపఱచుకొనుట, కన్నీటితోడిచూపు మొదలయినవిగలుగును.

విరహవిప్రలంభలక్షణం.

శ్లో॥ కాలక్షేపస్తుసంప్రాప్తేః కార్యాద్వాపారతంత్ర్యతః॥ ౩౨౧
ఏకగ్రామస్థయోర్యూనో ర్విరహస్సోభిధీయతే।
ఔత్సుక్యచింతానిశ్వాస వితర్కాద్యనుభావభాక్॥ ౩౨౨

తా॥ ఒకేయూరిలోవుండెడినాయికానాయకులకు ప్రీతిసిద్ధమైయుండుగ కార్యవశమువలనగాని పరాధీనతవలనగాని కలియుటకు కాలహరణముకలిగెనా అది విరహవిప్రలంభశృంగారమనబడును. ఇందు ఉత్సాహము, చింత, నిట్టూర్పు, వితర్కము మొదలయినవిగలుగును. ... ... *

మానవిప్రలంభలక్షణం.

శ్లో॥ ఈక్షణాలింగనాదీనాం నిరోధో మాన ఉచ్యతే ।
ప్రణయేర్ష్యాప్రభేదేన ద్వివిధస్సోఽభిధీయతే॥ ౩౨౩

తా॥ చూచుట ఆలింగనము మొదలైన వ్యాపారములను నిరోధించియుండుట మానమనబడును. ఆమానము ప్రణయమానమనియు, ఈర్ష్యామానమనియు ఇరుదెఱగులౌను. ప్రణయమానలక్షణం-౧టిది.

శ్లో॥ తత్ర ప్రణయమానస్స్యా ద్దాజ్ఞాలంఘనతో మిథః।
అభాషణంచ వైముఖ్య మిత్యాద్యై రనుభావ్యతే॥ ౩౨౪

వానిలో నాయికానాయకులకు పరస్పరము ఆజ్ఞాలంఘనము చేగలుగునది ప్రణయమానమౌను. ఇందు మాటలాడకయుండుట, ముఖము త్రిప్పుకొనియుండుట మొదలైనవి కలుగును. ఈర్ష్యామానలక్షణం.

శ్లో॥ ఈర్ష్యామానస్తు యః కోపః ప్రియేఽజ్ఞాతాన్యసంగమే । అభాషణముపాలంభో భర్త్సనం తాడనం తథా॥ ౩౨౫॥ వైముఖ్యం బాష్పచాతుర్య మిత్యాద్యై రనుభావ్యతే । తజ్జ్ఞానం శ్రవణా ద్దృష్టే రనుమానాచ్చ వా భవేత్ ॥ ౩౨౬

తా॥ అన్యస్త్రీసంభోగము నెఱుగుటచే ప్రియునియందు గలుగు కోపము ఈర్ష్యామానమనబడును. ఇట అభాషణము, ఉపాలంభము, బెదిరించుట, కొట్టుట, వైముఖ్యము, కన్నీరు, ఓర్వమి, ఇని మొదలైనవానిచే నెఱుగదగినది. దీని నెఱుగుట వీనిక, చూచుట, అనుమానము ఈమూటిలో దేనివలననైనననగును. ... ... ※

శ్రవణాదీని నిరూపయతి.

శ్లో॥ శ్రవణం దూతికాదిభ్యో దృష్టిస్స్యాద్విలోకనం।
అనుమానం స్వప్నగోత్రస్ఖలనాదిభి రుచ్యతే॥ ౩౨౭

తా॥ శ్రవణమనునది దూతిక మొదలయిన వారివలన వినుట, దృష్టియనునది ఎఱుగ జూచుట, అనుమానమనునది స్వప్నమందు పేరు మార్చి పిలుచుట మొదలయినవానిచేత నుగలుగునని చెప్పబడుచున్నది. ... ...

ప్రవాసవిప్రలంభలక్షణం.

శ్లో॥ దేశాంతరస్థితిర్యాతు ప్రవాసస్సోఽభిధీయతే ।
కార్శ్యపాండిమనిశ్వాస చింతాదైన్యాశ్రుగద్గదాః॥ ౩౨౮
లంబాళకత్వమిత్యాద్యా అనుభావాస్సమీరితాః॥

తా॥ నాయికానాయకుల దేశాంతరస్థితి ప్రవాసవిప్రలంభమనబడును. ఇందు చిక్కిపోవుట, తెల్లనౌట, నిట్టూర్పు, చింత, దైన్యము, కన్నీరు, లంబాళకత్వము మొదలయిన యనుభావములు గలుగును. ... ... ※

శాపవిప్రలంభలక్షణం.

శ్లో॥ శాపస్తు జాడ్యజాచ్ఛాపాత్ సుదూరేవాథ సన్నిధౌ॥ ౩౨౯॥ చింతాసం

తాపనిశ్వాస పాండిమాద్యనుభావభాక్। అయోగవిప్రలంభోక్తాదశావస్థా యథోచితం ॥ ౩౩౦ ॥ అన్యేషు విప్రలంభేషు భవేయురితికీర్తితాః॥

తా ॥ దూరములోనుండిన సమీపములోనుండిన జాడ్యము చేగలుగు కోపము శాపవిప్రలంభమనబడును. ఇందు చింత, సంతాపము, నిశ్వాసము, పాండిమము మొదలయినఅనుభావములుగలుగును. అయోగవిప్రలంభమందు జెప్పబడినదశావస్థలు తదితరవిప్రలంభములయందును యథోచితముగ గలుగునని చెప్పబడియున్నవి. ...

సంభోగశృంగారలక్షణం.

శ్లో॥ అనుకూలౌ నిషేవేతే యత్రాన్యోన్యం విలాసినౌ॥ ౩౩౧॥ దర్శనస్పర్శనాదీని ససంభోగ ఉదాహృతః। స్మితభ్రూవిలలితాదృష్టిః లలితం మధురం వచః॥ ౩౩౨॥ స్తంభాద్యాస్సాత్వికాస్సర్వే చేష్టా లీలాదయోపి చ । ప్రసన్నముఖరాగశ్చ ఇత్యాద్యా అనుభావకాః ॥ ౩౩౩॥ జుగుప్సాశ్రమనిర్వేద వ్యాధ్యున్మాదామదోమృతిః । విషాదోమర్ష ఆలస్య మపస్మారోత్ర వర్జితాః॥ ౩౩౪॥ ద్వివిధస్సతు సంక్షిప్త స్సంపన్నశ్చేతికథ్యతే। యువానౌ యత్ర సంక్షిప్తాన్ సాత్వికవ్రీడితాదిభిః॥ ౩౩౫॥ ఉపచారాన్నిషేవేతే ససంక్షిప్త ఇతీరితః । ప్రోషితాగతయోర్యూనో ర్భోగస్సంపన్న ఈరితః॥ ౩౩౬ ... ... *

తా॥ పరస్పరానుకూల్యము విలాసముంగలవారైన నాయికానాయకులు దర్శనస్పర్శనాదులను బొందునది సంభోగశృంగారమనబడును. అందు వికసించినకనుబొమలచేతనం పమయినచూపు లలితముమధురమునైనపలుకు స్తంభాదిసాత్వికభావములన్నియు లీలాదిచేష్టలు ప్రసన్నమైనముఖకాంతియు మొదలైనవి దీనికి అనుభావములు. జుగుప్స, శ్రమము, నిర్వేదము, వ్యాధి, ఉన్మాదము, మదము, మృతి, విషాదము, అమర్షము, ఆలస్యము, అపస్మారము, వీనినివర్జించితదితరసంచారిభావములుగలుగును. ఈసంభోగశృంగారము సంక్షిప్తమనియు, సంపన్నమనియు ఇరుదెఱగులౌను. యౌవనవంతులైన స్త్రీపురుషులు సాత్వికోదయము సిగ్గు మొదలగువానిచేత సంక్షిప్తములయిన యుపచారములనుపొందినది సంక్షిప్తమనబడును. ఎడబాసియుండికూడినవారిసంభోగము సంపన్నమనబడును.

వీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికైర్వ్యభిచారిభిః । నీతస్సదస్యరస్యత్వ ముత్సాహో వీర ఉచ్యతే॥ ౩౩౭॥ యద్వ్యాలంబనమ్ స్తత్ర గుణదానాదిదీపితః। ప్రసన్నముఖరాగాద్యై రనుభావ్యోభవేదయం॥ ౩౩౮॥ ఔత్సుక్యచింతాహర్షాద్యైః పోష్యతే సహకారిభిః । యుద్ధవీరోదయావీరో దానవీరశ్చ స త్రిధా॥ ౩౩౯ ... ... - *

తా॥ విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారిభావములచేసదస్యరస్యత్వమును పొందింపబడినదై ఆలంబనగుణదానాదులచే ఉద్దీపితమైనఉత్సాహస్థాయి వీరరసమౌచున్నది. అది

ప్రసన్నమైనముఖకాంతి మొదలయినవానిచే భావింపదగినది. ఔత్సుక్యము, చింత, హర్షము మొదలయిన సహకార్యులచే పోషింపబడును. ఆవీరరసము యుద్ధవీర దానవీర దయావీర రసములని ముత్తెఱంగులౌను. ... ...

యుద్ధవీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ సహాయాన్వేషణం యుద్ధే సమరోచితపాటవం।
భీతాభయప్రదానాద్యా అనుభావాః ప్రకీర్తితాః॥ ౩౪౦
యుద్ధవీరే హర్షగర్వామర్షాద్యా వ్యభిచారిణః।

తా॥ యుద్ధవీరరసమందు యుద్ధమున సహాయమును వెతకుట యుద్ధమునకుచితమైన పటుత్వము భయపడినవారలకు అభయమిచ్చుట మొదలయిన అనుభావములును, హర్షము గర్వము అమర్షము మొదలయిన వ్యభిచారిభావములును గలవు.

దయావీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ స్వార్థప్రాణవ్యయేనాపి ప్రపన్నత్రాణశీలతా॥ ౩౪౧
ఆశ్వాసనోక్తయస్థైర్యమిత్యాద్యా విక్రియామతాః।
దయావీరే మతిధృతి ప్రముఖా వ్యభిచారిణః॥ ౩౪౨

తా॥ దయావీరరసమందు తనఅర్థము ప్రాణము పోగొట్టుకొనినైనను తన్నుశరణుజొచ్చినవారలను రక్షించెడి స్వభావము ఊఱటపలుకులు స్థిరత్వము ఇవి మొదలయిన యనుభావములును, మతి ధృతి మొదలైన వ్యభిచారిభావములును గలవు. ※

దానవీరరసలక్షణం.

శ్లో॥ స్మితపూర్వాభిభాషిత్వం స్మితపూర్వంచవీక్షణం। ప్రసాదాద్బహుదాతృత్వం తద్వాచామనుమోదనం॥ ౩౪౩॥ గుణాగుణవిచారాద్యా అనుభావాస్సమీరితాః। దానవీరే ధృతిర్హర్ష ఇత్యాద్యా వ్యభిచారిణః॥ ౩౪౪

తా॥ దానవీరరసమందు మందస్మితపూర్వకమైనపలుకు స్మితపూర్వకమయిన చూపు దయచేసివిశేషముగ ఇచ్చుట వారిపలుకులను అనుమోదించుట గుణాగుణవిచారము మొదలైన అనుభావములును, ధృతియు హర్షము ఇవి మొదలైన వ్యభిచారిభావములును గలవు.

కరుణరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। సదస్యాస్వాద్యతాం నీతః శోకః కరుణ ఈరితః॥ ౩౪౫॥ ధర్మనాశోర్థనాశశ్చ బాంధవేష్టజనక్షయః। వధోబంధౌ చ దారిద్ర్యం పదభ్రంశః పరాజయః॥ ౩౪౬॥ దైవోపహతిధిక్కారౌ వ్యాధిశ్శాపోపశంసనం। ఇత్యాద్యాలంబనం దృష్టమనుభూతం శ్రుతం చ వా॥ ౩౪౭॥ యస్య చోద్దీపనం జ్ఞేయం ఆలంబనగుణాశ్రయం। కేశవాసోంగసంస్కారవైధుర్యం స్రస్తగాత్రతా॥ ౩౪౮॥ రక్తాభోముఖరాగశ్చ సబాష్పామంథరా చ దృక్। భూపాతో ముఖవైవర్ణ్యం బాహూపాతో నికర్షణం॥ ౩౪౯॥ నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసా

ర్మూర్ఛా నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసదీర్ఘతా । ఉరస్సిరోముఖస్యాపి తాడనంలుంఠనంభువి॥ ౩౫౦॥ హాహాకారస్తథాక్రందో విలాపఃపరిదేవనం। భావాస్తంభాదయస్సర్వే భవేయురనుభావకాః॥ ౩౫౧॥ నిర్వేదోదైన్యమాలస్యం ఉన్మాదవ్యాధిసుప్తయః। నిద్రా మోహశ్శ్రమో గ్లానిశ్చింతా స్మృతిరపస్మృతిః॥ ౩౫౨॥ విషాదోజాడ్యమౌత్సుక్యం శంకామరణమేవచ। ఏతేసంచారిణఃప్రోక్తాః కరుణేమునిసమ్మతాః॥ ౩౫౩॥ ఉత్తమాధమమధ్యేషు యథాయోగంభవంత్యమీ॥ ... ❊

తా॥ విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారిభావములచేసదస్యులకుఅనుభవాస్వాద్యత్వమును పొందింపబడినశోకస్థాయికరుణరసమనబడును. ఇందు ధర్మనాశము, అర్థనాశము, ఇష్టజనబాంధవజనక్షయము, వధము, తూకువేయుట, దారిద్ర్యము, పదభ్రంశము, అవమానము, దైవోపహతి, ధిక్కారము, వ్యాధియు, శాపమునుజెప్పుట, ఇవిమొదలయినవి చూడబడినను అనుభవింపబడినను వినబడినను ఆలంబనవిభావములగును. ఉద్దీపనవిభావములునువానినాశ్రయించియుండును. వెంట్రుకలు వస్త్రము దేహము ఇవి వికారమునుబొందుట దేహమునోలియుండుట ఎర్రనిముఖకాంతి కన్నీరుగలచూపు ఈఉద్దీపనములు, నేలబడుట ముఖవైవర్ణ్యము చేతులువ్రేలవేయుట అవికత్థనముచేతులనుతలలోపెట్టుకొనుట నిట్టూర్పులిడుట ఱొమ్ము-తల-ముఖము-వీనినికొట్టుకొనుట నేలలోపొరలుట హాహాకారము రోదనము విలాపము పరిదేవనము ఈఅనుభావములును, స్తంభప్రళయాదిసాత్వికభావములును, నిర్వేదము దైన్యము ఆలస్యము ఉన్మాదము వ్యాధి సుప్తి నిద్ర మోహము శ్రమము గ్లాని చింత స్మృతి అపస్మారము విషాదము జాడ్యము ఔత్సుక్యము శంక మరణము ఈవ్యభిచారిభావములును,గలవు. ఈభావములు ఉత్తమమధ్యమాధమవిషయములయందుయథోచితముగగలుగును. ❊

అద్భుతరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికైర్వ్యభిచారిభిః॥ ౩౫౪॥ ప్రాప్తస్సదస్యాస్వాద్యత్వం విస్మయోద్భుతతాంవ్రజేత్ । దుష్ప్రాప్యవస్తుసంప్రాప్తిః కర్మచాప్యతిమానుషం॥ ౩౫౫॥ మరీచిమానగంధర్వ నగరాద్యవలోకనం। మాయేంద్రజాలనృత్తాది యస్యచాలంబనంమతం॥ ౩౫౬॥ ప్రసన్నముఖరాగోక్షి విస్తారోనిర్నిమేషతా । శిరఃకపోలచలనం సాత్వికాశ్చానుభావకాః॥ ౩౫౭ ॥ వితర్కచాపలావేగ హర్షాద్యావ్యభిచారిణః ॥

తా॥ విభావానుభావసాత్వికభావవ్యభిచారిభావములచేసభవారికి ఆస్వాద్యత్వమును బొందియుండు విస్మయస్థాయి అద్భుతరసమౌను. ఈఅద్భుతరసమునకుదుష్ప్రాప్యమైనవస్తువులప్రాప్తి, మనుష్యులకుఅశక్యమైనపనులనుజేయుట, కాంతిచేనిర్ణయింపదగినగంధర్వనగరాదులజూచుట, మాయ, ఇంద్రజాలవిద్య, నృత్యముమొదలయినవిఆలంబనములు. అందు ప్రసన్నమైనముఖరాగము నేత్రవిస్తారము రెప్పపాటులేకయుం

డుట, తల కపోలప్రదేశము వీనినికదలించుట ఈఅనుభావములును, స్తంభాదిసాత్త్వికానుభావములును, వితర్కము, చాపలము, ఆవేగము,హర్షము, మొదలయినవ్యభిచారిభావములునుగలవు.

హాస్యరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః॥ ౩౫౮॥ నీతస్సదస్యరస్యత్వంహాసోహాస్యఇతీరితః। అసౌవిదూషకోన్మత్త మత్తాద్యాలంబనాశ్రయః॥ ౩౫౯॥ మల్లయుద్ధాహూతకర్మ నిర్లజ్జత్వాదితద్గుణైః। మృగపక్షిమనుష్యాణాం స్వరానుకరణైస్తథా॥ ౩౬౦॥ వేదశాస్త్రకలావిద్యాదేశభాషాదికస్యచ। విడంబనైరసంబద్ధా సత్ప్రలాపైశ్చదూషణైః॥ ౩౬౧॥ పరక్రియానుకరణ వాగాద్యైరపిచేష్టితైః॥తటస్థైస్తత్సహాచారైస్సమ్యగుద్దీపితస్తతః॥ ౩౬౨॥ ఓష్ఠనాసాకపోలాస్య స్పందనైర్దంతనిర్గమైః॥ అనుమోదసముద్భూతైస్సాధుసాధ్వితిభాషితైః॥ ౩౬౩॥ స్తంభప్రళయవర్జైశ్చ సాత్త్వికైరనుభావితః। ఔత్సుక్యచాపలవ్రీడా హర్షస్మృతిమదశ్రమైః॥ ౩౬౪॥ మతిగర్వావబోధైశ్చ విస్మయేనచసన్మితః। సోయంస్మితాదిభేదేన షడ్విధఃపరికథ్యతే॥ ౩౬౫　　*

తా॥ విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిభావములచే సదస్యాస్వాద్యత్వమును బొందింపబడినహాసస్థాయి హాస్యరసమనబడును. ఈరసము వికటకవులు ఉన్మత్తులు మదించినవారుమొదలయినవారలనుఆశ్రయించినదై మల్లయుద్ధము ఆహూతము చేయుట సిగ్గుమానుటమొదలయినవానిగుణములచేతను మృగపక్షి మనుష్యులస్వరములయొక్క అనుకరణములచేతను, వేదములు శాస్త్రములు కలలు విద్యలు దేశభాషలుమొదలగు వానియనుకరణములచేతను, సందర్భములేనిమాటలచేతను, సత్ప్రలాపములచేతను, దూషణములచేతను, పరక్రియలనువెక్కిరించుట పలుకుమొదలయినవానినివెక్కిరించుటమొదలయినచేష్టలచేతను, దానిననుసరించినతటస్థోద్దీపనములచేతను, బాగుగఉద్దీపితమై పెదవులు ముక్కు చెక్కిళ్లు ముఖము వీనిని కదలించుటచేతను, దంతనిర్గమములచేతను, సంతోషముచేగలిగినలెస్సలెస్సఅనుపలుకులచేతను, స్తంభప్రళయములనువర్జించిరోమాంచాదిసాత్త్వికానుభావములచేతను, భావింపబడినదై ఔత్సుక్యము, చాపలము, వ్రీడ, హర్షము, స్మృతి,మదము, శ్రమము, మతి, గర్వము, అవబోధము, విస్మయము, వీనిచేతపోషింపబడినదై ఆహాస్యరసము స్మితాదిభేదములచే ఆఱువిధములౌనని చెప్పబడుచున్నది.　…　…　*

స్మితాదీని నిరూపయతి.

శ్లో॥ స్మితమథహసితంవిహసిత ముపహసితంచాపహసితంచ।
అతిహసితంద్వౌభేదౌస్యాతాం ముత్తమమధ్యమాధమప్రకృతౌ॥ ౩౬౬

తా॥ స్మితము, హసితము, విహసితము, ఉపహసితము, అపహసితము, అతిహసితము, ఈఆఱున్ను ఉత్తమమధ్యమాధమప్రకృతులయందు ఒక్కొకనికి రెండురెండువంతున గలుగును.

స్మితలక్షణం- ౧.

శ్లో॥ ఈషద్వికసితైర్గండైః కటాక్షస్సృష్ట   తైః।
అలక్షితద్విజాళీకం స్మితమిత్యభిధీయతే॥ ౩౬౭

తా॥ కడకంటిచూపులచేవ్యక్తమైననవ్వులతోను కొంచెమువికాసమును బొందినచెక్కిళ్లతోనుగూడితెలియబడని దంతములుగలదిగానుండునవ్వు ఉత్తములకుగలుగును. ఇదిస్మితమనబడును. ... ...

హసితలక్షణం- ౨.

శ్లో॥ ఉత్ఫుల్లాననేత్రంతు గండైర్వికసితైస్తథా।
కించిల్లక్షితదంతంచ హసితంతద్విధీయతే॥ ౩౬౮

తా॥ వికసితమైనగండప్రదేశములతోగూడి వికాసమునుబొందినముఖనేత్రములనుగలదిగాను కొంచెముచూడదగినదంతములనుగలదిగానుఉండునదిహసితమనబడును.

విహసితలక్షణం- ౩.

శ్లో॥ ఆకుంచితాక్షిగండంయ త్సస్వరంమధురంతథా।
కాలాగతంసాస్యరాగం తద్వై విహసితంభవేత్॥ ౩౬౯

తా॥ వంచబడినచూపును చెక్కిళ్లనుగలదిగాను, మధురముగాను, ఆసమయమందువచ్చినదిగాను, ముఖవిలాసముతోగూడినదిగానుఉండునవ్వు విహసితమనబడును

ఉపహసితలక్షణం- ౪.

శ్లో॥ ఉత్ఫుల్లనాసికంయత్తు జిహ్మదృష్టినిరీక్షణం।
ఆకుంచితాంసకశిరః తచ్చోపహసితంభవేత్॥ ౩౭౦

తా॥ వికసించినముక్కుగలిగినదై నాలుకయందుకంటిచూపుగలదై వంచబడిన భుజములశిరస్సునుగలదిగానున్ననవ్వుఉపహసితమనబడును. ... *

అపహసితలక్షణం- ౫.

శ్లో॥ అస్థానహసితంయత్తు సాశ్రునేత్రంతథైవచ।
నిష్కంపితాంసకశిర స్తచ్చాపహసితంభవేత్॥ ౩౭౧

తా॥ ధ్వనిగలిగికన్నులనీళ్లతోగూడిభుజశిరస్సులుతలయనుగదలకనవ్వేదునవ్వు అపహసితమనబడును. ... ...

అతిహసితలక్షణం- ౬.

శ్లో॥ సస్వరంసాశ్రునేత్రంచ విక్రుష్టస్వనముద్ధతం।
కరోపగూఢపార్శ్వంయ త్తచ్చాతిహసితంభవేత్॥ ౩౭౨

తా॥ స్వరముతోగూడినదిగాను, నేత్రమందుకన్నీరుగలదిగాను, అధికధ్వనిగలదిగాను, గొప్పదిగాను, ప్రక్కలుపిసికికొనునదిగానుఉండునవ్వు అతిహసితమనబడును. *

భయానకరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతస్సదస్యరస్యత్వం భయమేవభయానకః॥ ౩౨౩॥ రక్షఃపిశాచభల్లూక వ్యాఘ్రవ్యాళాదిదర్శనం। శూన్యారణ్యగృహారామ శ్మశానాదిప్రవేశనం ॥ ౩౨౪ ॥ యుద్ధదస్యునృపద్రోహ వికృతోగ్రస్వనాఅపి। అస్యాలంబనమున్దీప్తైర్య భవేయుస్స్వేదవివచ॥ ౩౨౫॥ ముఖోష్ఠతాలుకంఠాస్య శోషాపార్శ్వావలోకనం। శ్యామాభోముఖరాగశ్చ నిష్క్రాంతభ్రాంతతారకాః॥ ౩౨౬॥ ప్రణామఃకాందిశీకత్వ మంగుళిత్రాణచర్వణం। సహాయాన్వేషణాదిస్స్యా దాంగికైర్వాచికైస్తథా॥ ౩౨౭॥ శరణంభవమేయుష్మ ద్దాసోహంరక్షరక్షమాం। అభయందేహిమేతాతే త్యాదిరప్యస్యసాత్వికాః॥ ౩౨౮ ॥ సర్వేనుభావకాయస్య త్రాసావేగౌశ్రమోమృతిః। విషాదశ్చాపలంమోహ శ్చింతాజాడ్యమపస్మృతిః ॥ ౩౨౯ ॥ ఏతేసంచారిణః ప్రోక్తా భరతాగమవేదిభిః॥ ... ...

తా॥ విభావానుభావవ్యభిచారిసాత్వికభావములచేసదస్యరస్యత్వమునుబొందింపఁబడినదై యుండుభయస్థాయిభయానకరసమౌను. ఈరసమునకు రాక్షసుఁడు - దయ్యము- భల్లూకము- వ్యాఘ్రము-పాముమొదలైనవానిని జూచుట, శూన్యమైనఅడవి- ఇల్లు-తోట-శ్మశానముమొదలయినవానియందుప్రవేశించుట, జగడము- దొంగ- రాజద్రోహము-వికారముగను ఉగ్రముగనుఉండుస్వరముమొదలయినవి ఆలంబనమౌను. ముఖము పెదవులు చెక్కిళ్లు వీనికంపము, ముఖమువాడుట, ప్రక్కలనుజూచుట, ముఖమునల్లనౌట, నల్లగ్రుడ్లుచుట్టుట, ఒక్కప్రక్కకుపోవుట, దండముపెట్టుట, పారిపోవుట, వ్రేళ్లకవచమునుకఱచుకొనుట, ఆంగికములచే వాచికములచేసహాయమును వెతకుటమొదలయినవి, నీకునేదాసుఁడు నిన్నుశరణుపొందినాను నన్నుకాపాడుకాపాడు అభయమియ్యవలయును అనుటఇవిమొదలయిన అనుభావములును, అన్నిసాత్వికభావములును, త్రాసము- ఆవేగము-శ్రమము-మృతి-విషాదము-చాపలము- మోహము-చింతయు-జాడ్యము-అపస్మారము-ఈసంచారిభావములును,గలవు.

భీభత్సరసలక్షణం.

శ్లో॥ విభావాద్యైస్సదస్యానాం ప్రాపితోరస్య తామసౌ॥ ౩౩౦॥ జుగుప్సాస్థాయికస్తజ్ఞై ర్భీభత్సఇతికథ్యతే। రక్తమాంసవసాస్థ్యాది చ్ఛర్దిలాలాద్యుపాశ్రయః॥ ౩౩౧ ॥ అనుభావైఃపరావృత్తి ముఖదృక్కూణనాదిభిః। శ్యామేనముఖరాగేణ సాత్వికైఃపులకాదిభిః ॥ ౩౩౨॥ నిర్వేదశంకాపస్మార విషాదజడతాదిభిః । దీనతామోహశోకైశ్చ సహితోవ్యభిచారిభిః॥ ౩౩౩॥ సపునర్ద్విविధక్షోభీచోద్వేగీతివకథ్యతే। రక్తమాంసాదిభిఃక్షోభీ ఛర్దిలాలాదిభిఃపరః॥ ౩౩౪ ... ※

తా॥ విభావము మొదలైనభావములచేసభవారికి ఆస్వాద్యత్వమును బొందింపబడిన దియయ జుగుప్సాస్థాయియయ్యైనది భీభత్సరసమనబడును. ఈభీభత్సరసము రక్తము-మాంసము-పులిసీరు-ఎముకలు మొదలయినవియు, వాంతి-జొల్లు మొదలయినవియు, ఆశ్రయముగాగలది. వెనకకుతిరుగుట-ముఖము దృష్టియు వంకబోవుట మొదలయినవి-సల్లనిముఖము కాంతి-ఈఅనుభావములతోను, పులకము మొదలయినసాత్వికానుభావములతోను, నిర్వేదము-శంక-అపస్మారము-విషాదము-జాడ్యము-దైన్యము-మోహము-శోకము మొదలయినవ్యభిచారిభావములతోను, గూడియుండును. ఇది క్షోభిభీభత్సమనియు, ఉద్వేగిభీభత్సమనియు, ఇరుదెఱగులౌను. రక్తమాంసాదులచేగలుగునది క్షోభిభీభత్సము. భర్త్సిలాలాదులచేగలుగునదిఉద్వేగిభీభత్సము.

రౌద్రరసలక్షణం.

శ్లో॥విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికైర్వ్యభిచారిభిః। నీతస్సదస్యాస్వాద్యత్వం క్రోధో రౌద్రఇతీరితః॥ ౫౫ ॥ ఆతతాయీ దపిశునః పాతకాద్యభియోజకః। క్షేపావమానాద్యాక్రోశ వధబంధాదిఘాతకృత్॥ ౫౬॥ ద్రోహా న్యోద్రోహకారీచ తస్యాలంబనమిష్యతే। దార్ఢ్యనిర్భయతాగర్వౌ ద్ధత్యాదియుతైర్గుణైః॥ ౫౭ ॥ కోభవాన్కింకరోషిత్వ మిత్యాద్యాః పరుషోక్తయః। ద్వేషవాక్యశిరఃకంప హాసవక్రేక్షణాదయః॥ ౫౮ ॥ దష్టోష్ఠతాచభృకుటీ రక్తోద్వృత్తావతారకా। భూతాడనభుజాస్ఫాలచ పేటాముష్టితాడనం॥ ౫౯ ॥ కపోలస్ఫురణంరక్త ముఖరాగోవధోద్యమః। ఛేదనాకర్షణాఘాత భేదనంపటమోచనం॥ ౬౦॥ భాషణందంశస్త్రాస్త్ర గ్రహణంచాభిధానవం। మాతృణాశ్రువికర్షాస్ఫ ర్యానాన్యత్యభిధావనం॥ ౬౧॥ అపాపన్నపశోద్రోహి౯ త్రిష్ఠతిష్ఠక్వధావసి। ఉత్పాటయామిమూర్ధానం కుర్వేవక్షోవిదారణం॥ ౬౨॥ ఉన్మూలయామిరసనా న్గాత్రంసంచూర్ణయామిచ। ఇత్యాదివాచికంచైవ భయవర్జమసాత్వికం॥ ౬౩॥ యస్యానుభావతాంయాంతి యస్యామర్షోమదస్మృతిః। చౌత్సుక్యావేగమోహాశ్చ గర్వోఽసూయాచాపలోగ్రతాః॥ ౬౪॥ ఉన్మాదోత్సాహబోధాశ్చ భవేయుర్వ్యభిచారిణః॥ ✻

తా॥ విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారిభావములచేసదస్యాస్వాద్యత్వమును బొందింపబడినక్రోధస్థాయి రౌద్రరసమనిచెప్పబడును. ఆతతాయియు, కొండెము జెప్పువాడు, పాపము మొదలయినవానిని జేయుమనువాడు, క్షేపము అవమానము మొదలయినఆక్రోశమును-బంధనము వధము మొదలయినహింసను జేయువాడు, ద్రోహము జేయువాడును, దీనికిఆలంబనములు. దార్ఢ్యము-భయము లేకయుండుట-గర్వము-ఔద్ధత్యము మొదలైనగుణములును, ఎవడురా నీవు ఏమిచేయుచున్నావురా అనునవి మొదలయిన క్రూరవాక్యములును, విరోధపుపలుకులు-తలయూచుట-నవ్వుట- వంకరగజూచుట మొ

దప్పైనవియు, పెదవికొఱుకుట, కనుబొమలవంకర, గ్రుడ్లుఎఱ్ఱనై గిరగిరతిరుగుట, నేల కొట్టుట, భుజాస్ఫాలనముజేయుట చేయితట్టుట, గుస్సలిడుట, చెక్కిళ్లుఅదరుట, ఎఱ్ఱనిముఖకాంతి, చంపెదుయత్నము, ఛేదించుట, ఈడ్చుట, కొట్టుట, నఱుకుట, వస్త్రమునువదలించుట, మాటలాడుట, దండశస్త్రాదులనుగ్రహించుట, పరుగులిడుట, చంపుట, కన్నీరిడుట. నెత్తురుగ్రాగుట, మిక్కిలితఱముట, ఓరిపాపీ-మనుష్యపశువా ద్రోహీ-నిలువునిలువు-ఎచటికివోయెదవు-నీతలపగులగొట్టెదను- లోమ్ముచీల్చెదను- దంతములురాలగొట్టెదను - దేహమ్మునలియగొట్టెదను - ఇవిమొదలైనపలుకులును, భయములేకయుండుట, సత్వములేకయుండుట, అనుభావములును. అమర్షము, మదము, స్మృతి, చౌత్సుక్యావేగములు, మోహము, గర్వము, ఈర్ష్య, చాపలము, ఉగ్రత, ఈసంచారిభావములును గలవు. ... ... ※

రసాద్రసోత్పత్తిర్యథా,

శ్లో॥ హాస్యోభవతిశృంగారా త్కరుణోరౌద్రకర్మణః॥ ౩౯౫

అద్భుతశ్చతథావీరా ద్భీభత్సాచ్చభయానకః॥

తా॥ శృంగారరసమువలన హాస్యరసముగలుగుచున్నది. రౌద్రరసమువలనకరుణరసముగలుగుచున్నది. వీరరసమువలన అద్భుతరసముగలుగుచున్నది. భీభత్సమువలన భయానకరసముగలుగుచున్నది. ... ...

రసానాం విరోధోయథా.

శ్లో॥ ఉభౌశృంగారభీభత్సౌ మిథోవీరభయానకౌ॥ ౩౯౬

రౌద్రాద్భుతౌతథాహాస్య కరుణౌప్రకృతిద్విషౌ॥

తా॥ శృంగారరసమును భీభత్సరసమును పరస్పరమువిరోధులు. వీరరసమునుభయానకరసమును విరోధులు. రౌద్రరసమును అద్భుతరసమును విరోధులు. హాస్యరసమునుకరుణరసమును విరోధులు. ... ...

శ్లో॥ రసాఃకార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవపరస్పరం॥ ౩౯౭

ప్రథమంయోరసఃఖ్యాతః సప్రధానోభవిష్యతి॥

తా॥ అన్నిరసములును కార్యవశమువలనజేరుచున్నవి. వానిలో మొదటఏరసముచెప్పబడుచున్నదో అదిప్రధానరసమనబడును. ... ...

శ్లో॥ ముఖ్యెరసేపితేంగత్వం ప్రాప్నువంతికదాచన॥ ౩౯౮

తా॥ రసములలోముఖ్యమైనరసమందు తదితరరసములు ఒకానొకసమయమందు అంగత్వమునుబొందుచున్నవి. ... ...

శ్లో॥ సంచారిణాంరసానామ ప్యానుకూల్యమిహోచ్యతే।

తా॥ ౯ రసములకును ౩౩ వ్యభిచారిభావములకును పరస్పరానుకూల్యముచెప్పబడుచున్నది. ... ... ※

౧ శృంగారవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ సర్వేభావాః ప్రయోక్తవ్యా శ్శృంగారే వ్యభిచారిణః॥ ౩౯౯

తా॥ శృంగారరసమందు ౩౩ వ్యభిచారిభావములను ప్రయోగింపదగినవి.

౨ – వీరవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ అమర్షశ్చ విబోధశ్చ వితర్కో౽థమతిర్ధృతిః।
క్రోధాసూయాథసంమోహా ఆవేగశ్చాపిహర్షణం॥ ౪౦౦
గర్వోమదస్తథోగ్రత్వం భావావీరే భవంత్యమీ॥

తా॥ వీరరసమందు అమర్షము, విబోధము, వితర్కము, మతి, ధృతి, క్రోధము, అసూయ, సంమోహము, ఆవేగము, హర్షము, గర్వము, మదము, ఉగ్రత్వము, ఇవిగలుగును. *

౩ - కరుణవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ దైన్యంచింతాతథాగ్లానిర్నిర్వేదోజడతాస్మృతిః॥ ౪౦౧
వ్యాధిశ్చకరుణేప్రోక్తా భావాభావవిశారదైః॥

తా॥ కరుణరసమందు దైన్యము, చింత, గ్లాని, నిర్వేదము, జాడ్యము, స్మృతి, వ్యాధి ఈవ్యభిచారములుగలుగును. ... ...

౪ – అద్భుతవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ ఆవేగోజడతామోహో హర్షణంవిస్మయస్మృతిః॥ ౪౦
ఇతిభావాః ప్రయోక్తవ్యా రసజ్ఞైరద్భుతేరసే॥

తా॥ ఆవేగము, జాడ్యము, మోహము, హర్షము, విస్మయము, స్మృతి, ఈభావములు అద్భుతరసమందుగలుగును. ... ... *

౫- హాస్యవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ శ్రమశ్చపలతానిద్రా స్వప్నోగ్లానిస్తథైవచ॥ ౪౦౩
శంకాసూయావహిత్థాచ హాస్యేభావాభవంత్యమీ॥

తా॥ శ్రమము, చాపలము, నిద్ర, స్వప్నము, గ్లాని, శంక, అసూయ, అవహిత్థ, ఈ వ్యభిచారిభావములుహాస్యరసమందుగలుగును. ...

౬–భయానకవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ సంత్రాసోమరణందైన్యం గ్లానిశ్చైవభయానకే॥ ౪౦౪

తా॥ సంత్రాసము, మరణము, దైన్యము, గ్లాని, ఇవిభయానకరసమందుగలుగును.

౭ - భీభత్సవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ అపస్మారోవిషాదశ్చ భయంరోగోమృతిర్మదః।
ఉత్సాహశ్చేతివిజ్ఞేయా భీభత్సేవ్యభిచారిణః॥ ౪౦౫

తా॥ అపస్మారము, విషాదము, భయము, రోగము, మృతి, మదము, ఉత్సాహము, ఈ వ్యభిచారిభావములు భీభత్సరసమందుగలుగును. ... ... *

ర- రౌద్రవ్యభిచారిణామానుకూల్యం.

శ్లో॥ హర్షోసూయాతథాగర్వ ఉత్సాహోమదఏవచ।
చాపల్యముగ్రతాచేతి రౌద్రేభావాఃప్రకీర్తితాః॥ ౪౦౬

తా ॥ హర్షము, అసూయ, గర్వము, ఉత్సాహము, మదము, చాపల్యము, ఉగ్రత్వము, ఈభావములు రౌద్రరసమందుగలుగును. ...

శ్లో॥ రామాదేహ్యాదికారణోపజనితః కార్యైఃప్రతీతింగతః।
సంపుష్టస్సహకారిభిర్జనయతిస్థాయీసుఖంవాసుఖం।
భావానామనువర్ణనానుకరణైః కావ్యేపినాట్యేపిచ।
వ్యక్తీయంతునిరాశ్రయస్సుఖకరస్సభ్యైరసశ్చర్వ్యతే॥ ౪౦౭

తా॥ ఆలంబనభూతనాయికానాయకులమనసునకారణముచేగలిగినదై కార్యములయినఅనుభావములచే జ్ఞానవిషయమునుబొంది సహకారులవ్యభిచారిభావములచేపోషింపబడినస్థాయిగా సంభోగశృంగారమునందు సుఖమునువిప్రలంభశృంగారమందుదుఃఖమును గలగజేసి భావములఅనువర్ణనానుకరణములచే కావ్యమందును నాట్యమందును వ్యక్తమై నిరాశ్రయమై సుఖకరమైనరసము రసికులచేనాస్వాదింపబడుచున్నది.

ఇతిభరతరసప్రకరణంసంపూర్ణం.